

Ազգագրական հանդես *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]*

Վասպուրականի նշանաւոր վանքեր **Vaspurakan's Notable Monasteries**

Ervand Lalayan's studies of Vaspurakan's monasteries from *Azgagrakan Hande's* XX (1910), pp. 197-212; XXI (1911), pp. 37-100; and XXII (1912), pp. 85-100. The work includes rare photographs of the monasteries, many of which were in operation when Lalayan visited them. Compiled and indexed by Robert Bedrosian, October, 2015, in 105 pdf pages.

XX գիրք (1910)

Լալայեան, Ե. Վասպուրականի նշանաւոր վանքեր, էջ 197-212.

Lusankarner Aght'amari s. Xach' vank'e"

Aght'amari s. Xach' vank'e", 197

Lusankar Hamazasp ew Sahak Artsruniner (k'andakuats), 202

Ardzanagrut'iwnner, 209

Tapanagirner, 210

XXI գիրք (1911)

Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, էջ 37-100.

Lusankar Narekay vank'

Narekay vank', 37

Ar'te'r kghzu vank'e",

S. Vardani vank',

Ch'arahan surb nshan, 43

Lusankar Ch'arahan sb. Nshan, 45

Spitak vank' kam Aghk'ilisa, ew kam Tsovahayeats' sb. Astuatsatsin ew kam Berdadzoroy vank', 47

Ilu giwghi K'ar'asun Xoran sb. Astuatsatsni vank'e", 48

Lusankar Ilu vank'e"

Lusaptugh s. Sahaki vank', 49

S. Yakobay vank', 49

Lusankar s. Yakobay vank'

Lusankar Grigor Narekats'u aghot'ateghin, 52

S. T'ovma Arak'eali vank', 52

Lusankar S. T'ovma Arak'eali vank'

Dawaboyni s. Yarut'iwn
E're'me'ray sb. Astuatsatsni vank', 56

Karmrak s. Astuatsatsni vank', 57
Verin ew nerk'in Varag, 57

Lusankar nerk'in Varag, 61

Lusankar Hay giwghats'i manukner, 68

Lusankar Senek'erim t'agawori dustre" Shushani dambarane", 76

Karmruori s. Astuatsatsni vank', 77

Salnapatu s. Grigor, 80

Lusankar Salnapatu s. Grigor, 81

Kr'nkak vank' kam Tsovhayeats' s. Astuatsatsnin, 84

S. Xach', 85

Ktuts' anapat, 88

Lusankar Ktuts' anapat, 89

Aliwr giwghi s. Astuatsatsni vank', 98

E're'rnay s. Sahak,
S. Ejmiatsni vank' (Lim),
K'ristap'oray vank', 99

Xlu vank',
Angghay s. Astuatsatsni vank',
Xe'k'ay vank', 100

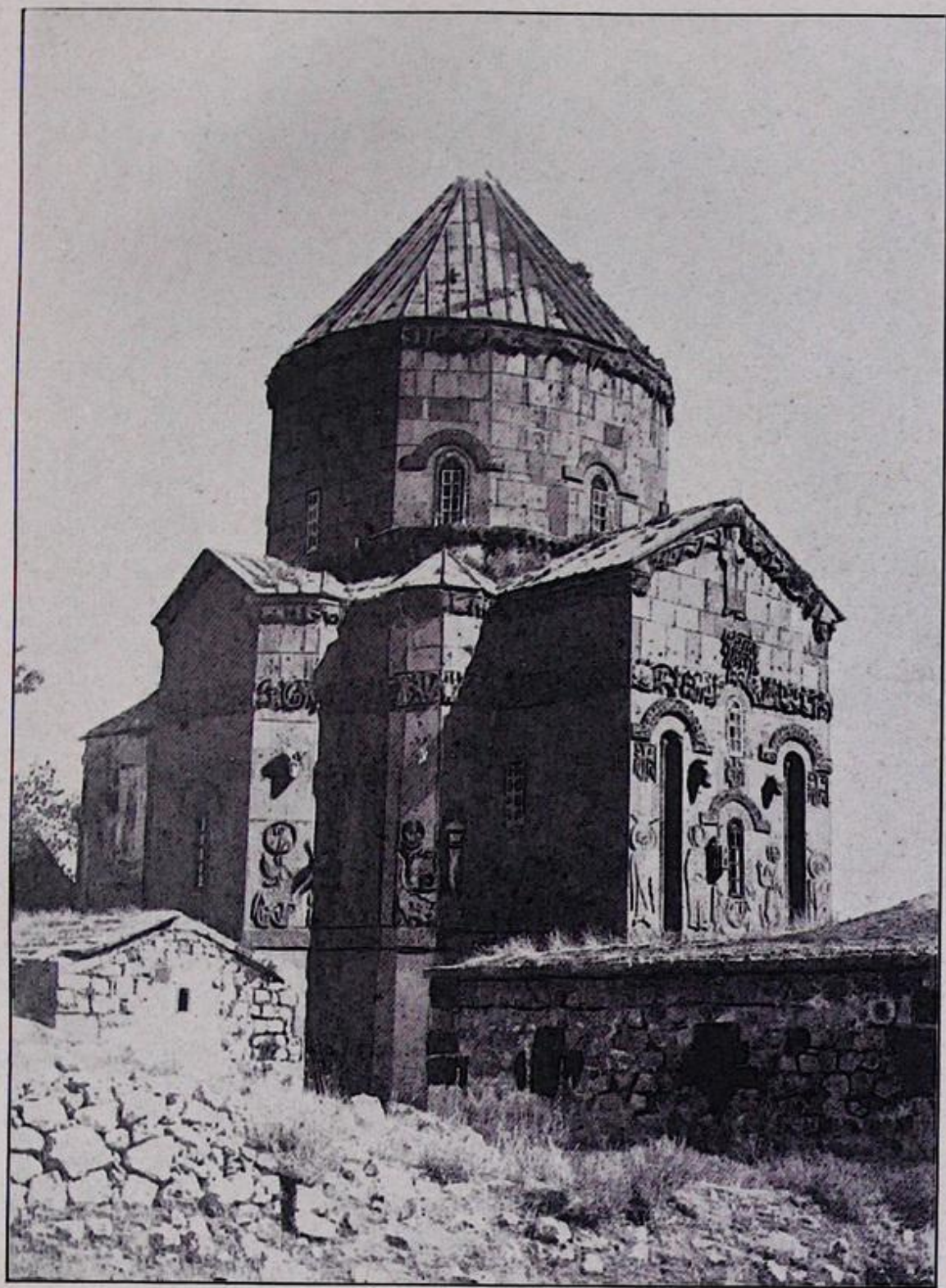

XXII գիրք (1912)

Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, էջ 85-100.

Lim anapat, 85

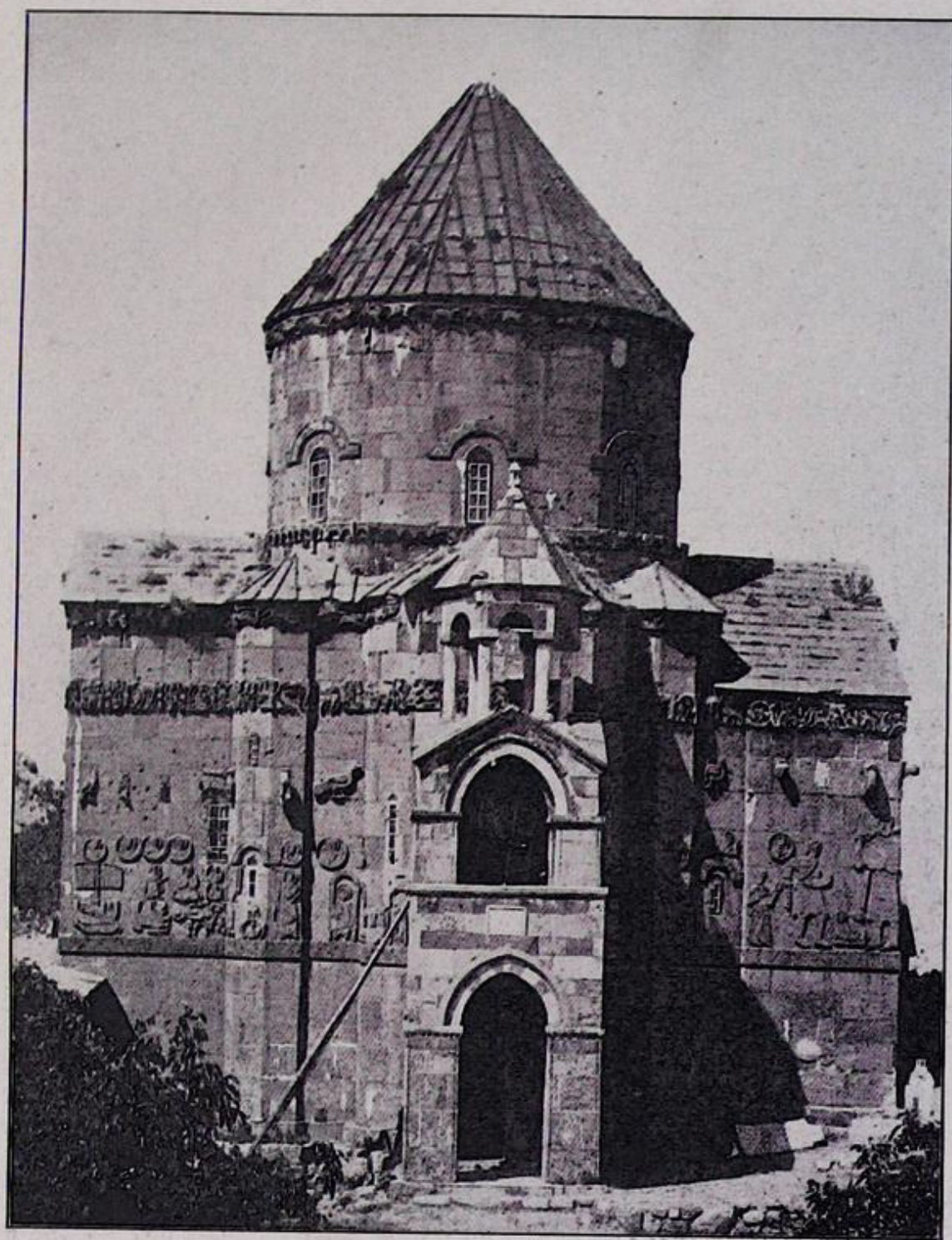
Lusankar Lim anapat, 90

Աղբամասի ս. Խաչ վանքի Վասպու-
րականում.

Eglise de Sourp-Chatsch d'Achtha-
mar (Arménie-Turque).

Աղթամարի ս. Խաչ վանքը.

Eglise d'Achthamar. (Arménie-Turque).

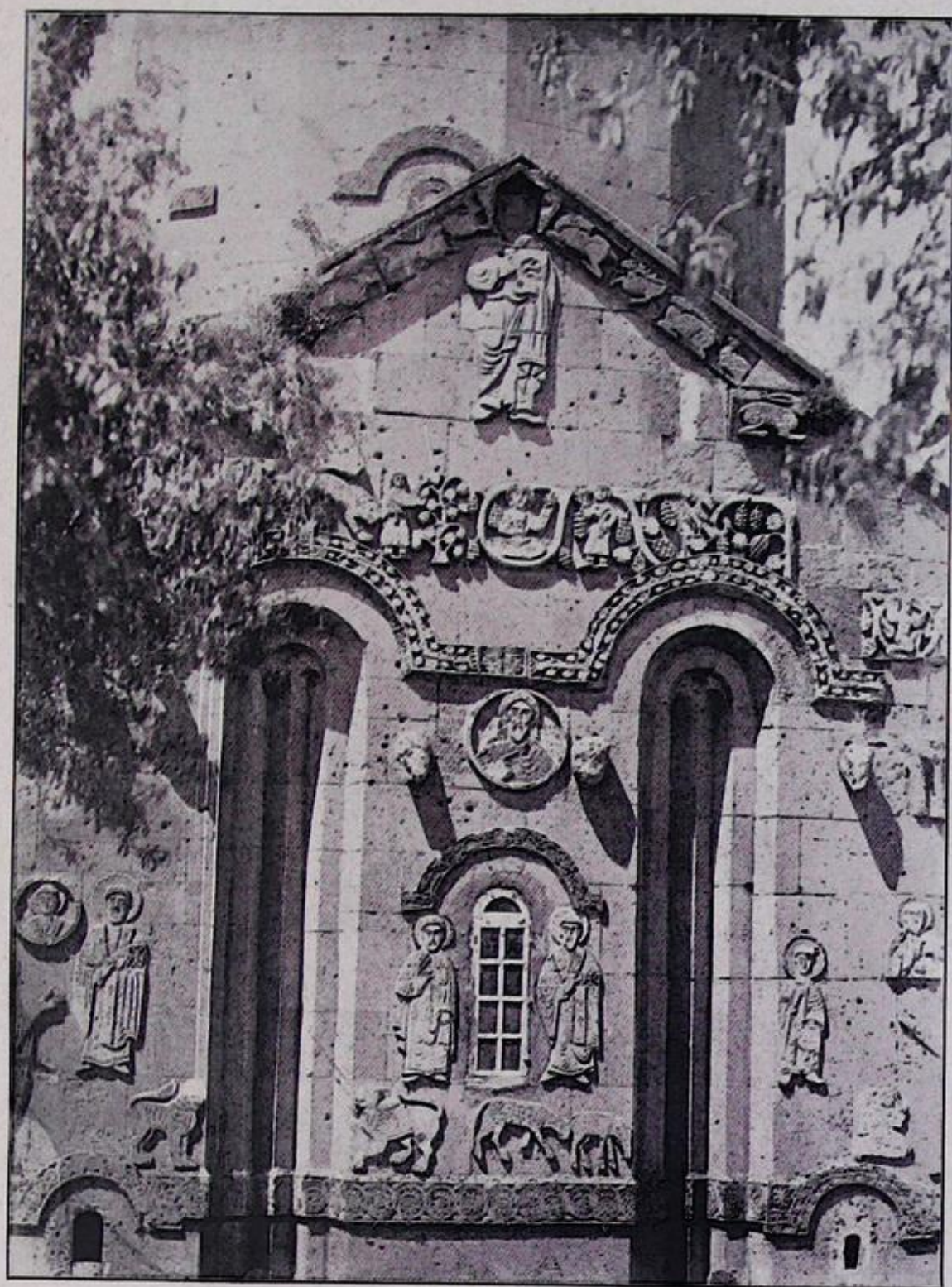

Գագիկ Արծրունի քաղաւորի բարձրաճան-
դակը Աղբամանի ս. Խաչ եկեղեցու
վրայ:

Bas-relief du roi Gagulk Artzrouni
sur le mur extérieur de l'église
d'Achthamar.

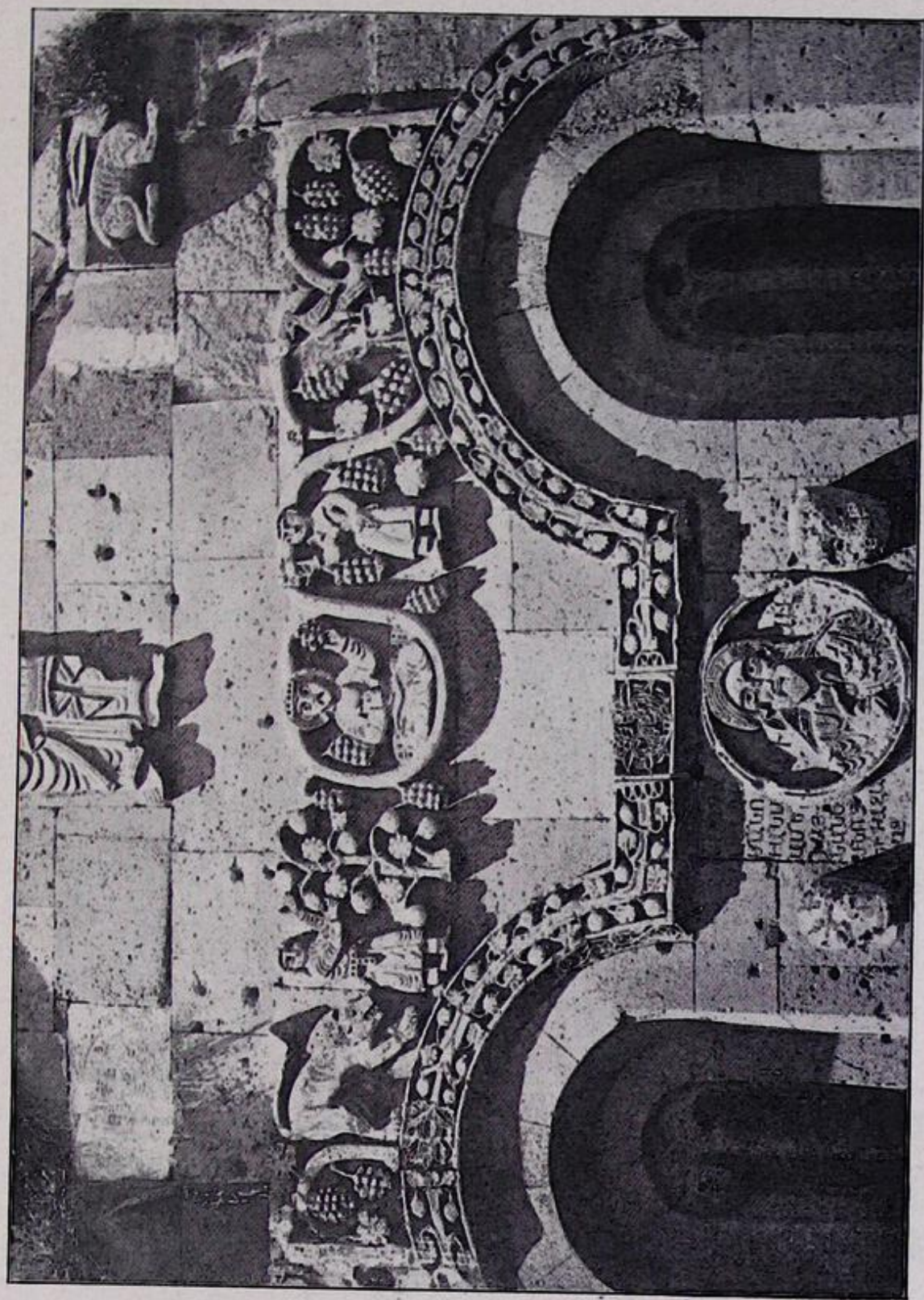

Աղթամարի եկեղ. բարձրաքանդակները

Bas-reliefs de l'église d'Achthamar.

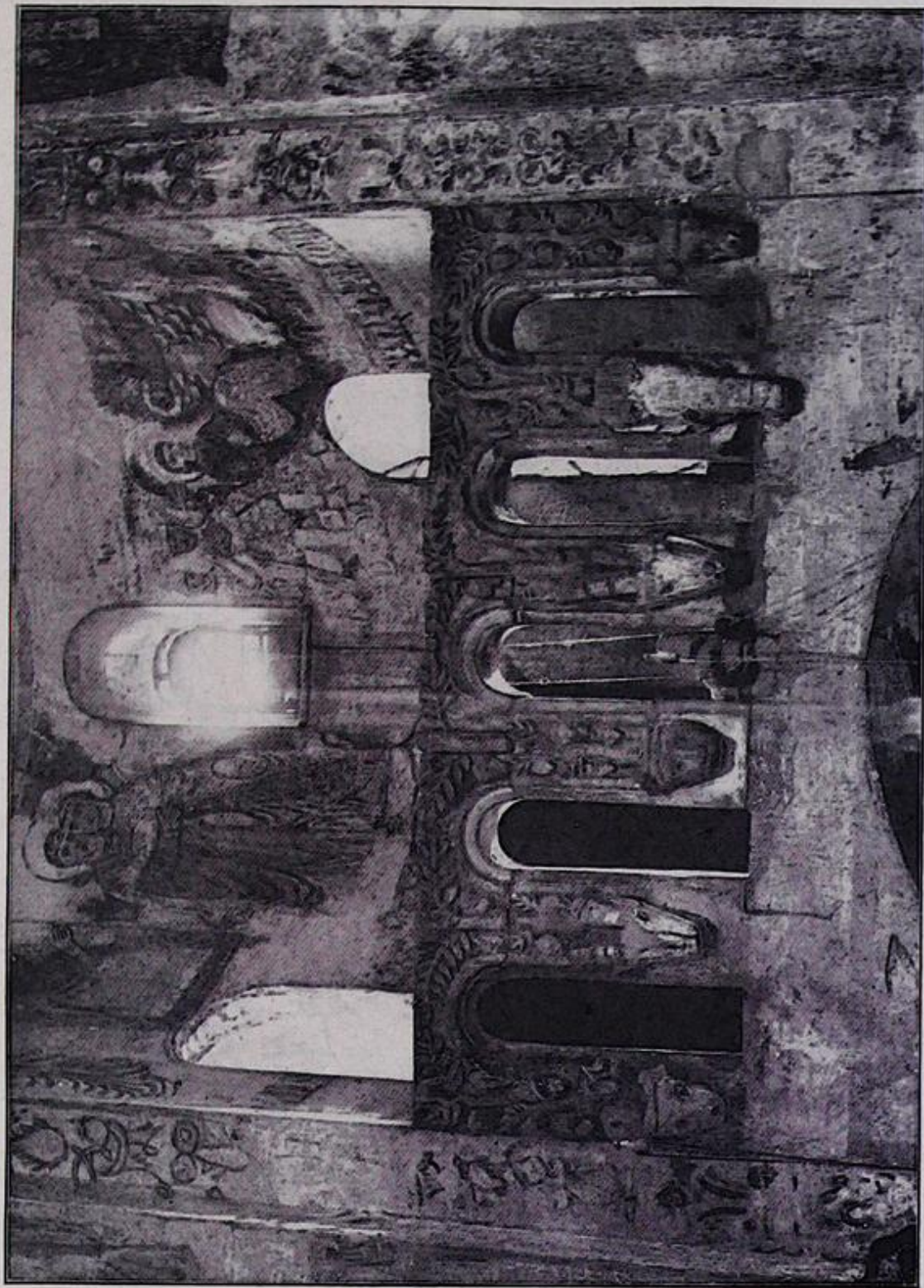

Աղբաճար. Գագիկ Արծրունու բարձրաքանդակը.

Achthamar. Bas-relief du roi Gagik Artzrouni.

Արծրունի բազալտների աղօթատեղին Աղթամարի
եկեղեցում.

Place réservée aux rois de la famille Artzrouni
dans l'église d'Agthamar.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ

ՆՁԱՆԱ ԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Ե. Լալայեանի.

Ա.

ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱԶ ՎԱՆՔԸ.

Եղադրումին. Աղթամարի սուրբ Խաչ կաթողիկոսանիստ վանքը բարձրանում է Վանայ լճի Աղթամար կղզու¹⁾ գրեթե մէջ տեղում: Շնորհիւ իւր այս տեղադրութեան, վանքը գտնւում է Վասպուրականի համարեա կենտրոնում, այնպէս որ մեծ դիւրութիւն էր ներկայացնում այդտեղ նստող Աղթամարայ տան կաթողիկոսներին՝ հովուելու ամբողջ Վասպուրականը: Միևնոյն ժամանակ վանքը բաւական ապահովուած է, գտնուելով նախ ցամաքից 3 կիլոմետր հեռու մի ապառաժոտ կղզու վրայ և երկրորդ՝ միջին դարերում ամրացած է եղել մի ամրոցով և աշտարակաւոր պարսպով:

Վանքն օժտուած է նաև մի սքանչելի տեսարանով, որ բանաստեղծական աւիւն է ներշնչել Խաչատուր Աղթամարցուն և ոգևորել է Րաֆֆուն, ծովակի հետ խօսելու:

Հնումն ունեցել է նաև մաքուր, անաղի ջրի աղբիւր, սակայն այժմ սա այլևս չի բղխում, այլ կայ միայն մի ջրհոր, որի ջուրը, սակայն, աղի է: Այժմ ջուրը բերում են նաևով Ախավանքից: Բուսականութիւնը թէև աղքատ է, սակայն կան նորատունկ նշի և այլ ծառեր, որոնց ստուերի տակ կարելի է հանգիստ առնել:

Վանից կառքի մի ճանապարհ ձգւում է մինչև Ոստան և այստեղից էլ մինչև Ախավանք, որ հեշտութեամբ կարելի է անցնել 6 ժամի ընթացքում: Իսկ Աւանց նաւահանգստից տեղական նաւերը կարող են հասնել Աղթամար 4 ժամում: Ախավանքից մինչև կղզին $\frac{1}{2}$ —1 ժամ է տևում տեղական նաւակով:

¹⁾ Աղթամար կղզու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տես իմ աշխատութեան «Տեղագրութիւն» բաժնում:

Պատմական տեսութիւն.—Վասպուրականի տեղագրութեան մէջ տեսանք, թէ ինչպէս Աղթամարը հետզհետէ յառաջանալով Արծրունի Գագիկ թագաւորի ժամանակ դարձել է ամրոց և քաղաք։ տեսանք նաև, որ քրիստոնէութիւնը տարածուել է այստեղ Թագէոս առաքեալի ձեռքով և պահպանել իւր դոյութիւնը շատ աւելի երկար, քան Հայաստանի միւս կողմերում։ Ժ. դարում Աղթամարը դառնալով Վասպուրականի քաղաքական կեանքի կենտրոն, բնականաբար, դարձել է նաև կրօնականի, Գագիկ Արծրունին 915 թուին հիմնարկել է այժմեան Ս. Խաչ եկեղեցին, որ և աւարտել է 921 թուին, Մանուէլ ճարտարապետի առաջնորդութեամբ։ 1556 թուին սրա կաթողիկէն կործանուել է և վերաշինուել¹⁾։ Այս եկեղեցին դարձել է Աղթամարայ տան կաթողիկոսութեան աթոռ, որի մանրամասն պատմութիւնը մենք անում ենք մեր այս աշխատութեան պատմական մասի մէջ, իսկ նրա գլխաւոր աղբիւր ձեռագիր ժամանակագրութիւնը զետեղում ենք Ձեռագրների ցուցակի մէջ։

Ս. Խաչ եկեղեցու հիւսիսային կողմին կից գտնուող ս. Սարգիս մատուռը միացրել են եկեղեցուն, և դարձրել աւանդատուն, 1803 թուին Թումա կաթողիկոսը շինել է արևմտեան կողմի գաւիթը, սոյն ԺԹ դարում Ախիջան և Գէորգ աղաները կառուցել են հարաւային կողմի զանգակատունը։

Վանքի նկարագրութիւնը.—Աղթամարի սուրբ Խաչ վանքը բաղկացած է ս. Խաչ եկեղեցուց, սրա ժամատնից և զանգակատնից։ Վերջին երկուսը յետոյ են շինուած և միանգամայն փչացնում են առաջին սքանչելի տեսքը։ Վանքին կից և կաթողիկոսարանը և ուսումնարանը, որ այժմ խարխուլ դրութեան են, սրանց փոխարէն Ախաւանքում, այսինքն կղզու հանդէպ, ցամաքի ափին շինուած են կաթողիկոսարան և դպրոցական բաւական լաւ շէնք։

Ս. Խաչ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ, կարմիր քարից, որ բերուած է Բաղիշի Կոտոմ գիւղից։ Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, պսակուած. տասնևվեցկողմանի գմբէթով և կոնաձև կաթողիկէով, որի խաչը այժմ վայր է ընկած։

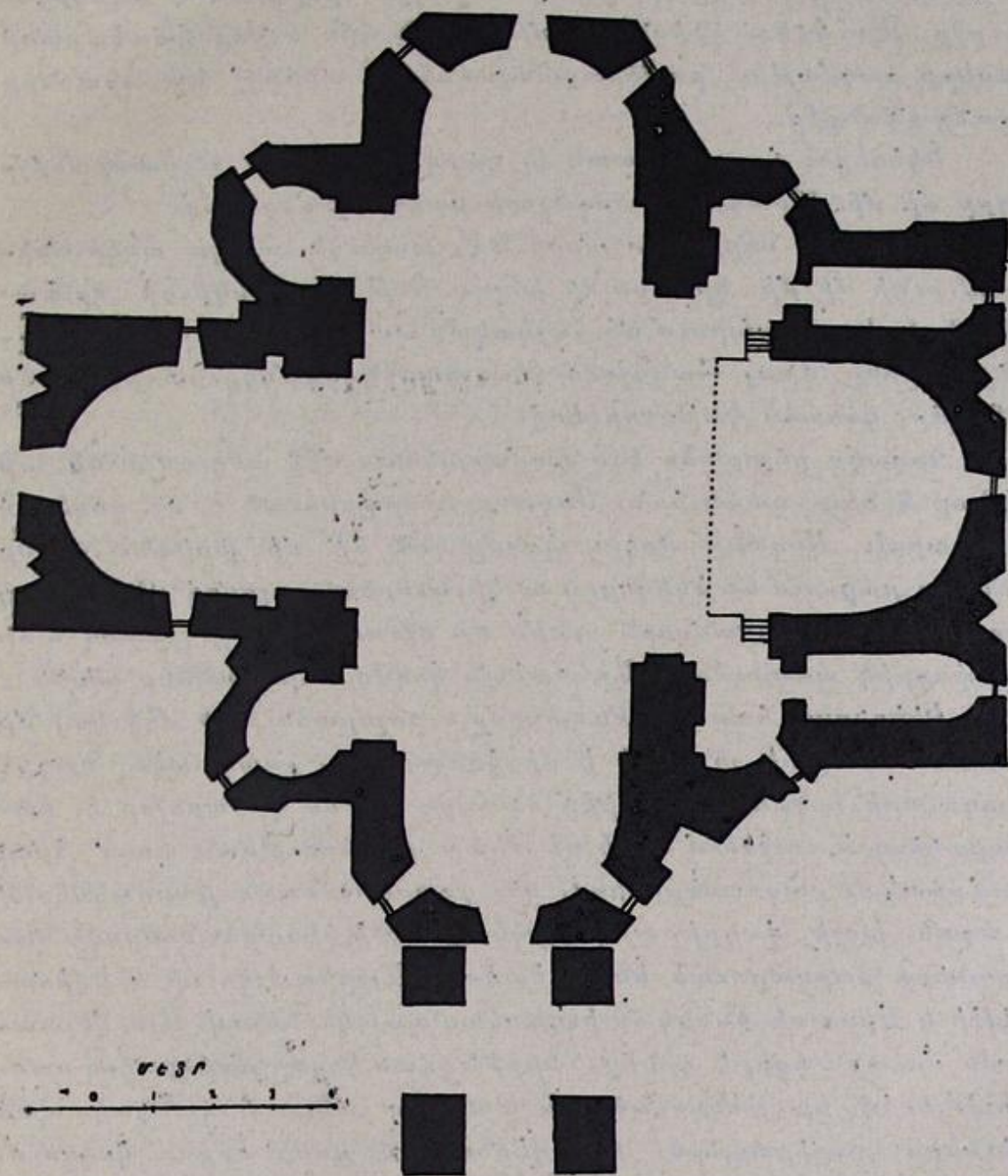
Այս եկեղեցու առանձնայատկութիւնը կայանում է նրանում, որ չորս պատերը փոխանակ ուղղակի միանալու միմեանց հետ. մի մի մետրաչափ հեռու են մնում, և հնգանկիւնանի, աշտարակաձև մի այլ պատով միանում, յառաջացնելով ներքուստ կիսաբոլոր խորշեր։ Նաև հարաւային և հիւսիսային պատերը, եկեղեցուն խաչի ձև տալու նպատակով, երկու կողմերից թեքուածներ ունին։

1) Ինճինճեան. «Նոր աշխ»։ հ. Ա. եր. 152։

Արևելեան և արևմտեան թևերը կողքերի թևերից աւելի երկար են:

Արևելեան և արևմտեան պատերի մէջ կան երկական կամարակապներսանկուածներ, արևելեանն երեքական, իսկ արևմտեանը միայն մի մի եռանկիւնածե որմնասիւներով զարդարուած:

Աղթամարայ Ս. Խաչ վանքը.

Իւրաքանչիւր պատի մէջ տեղում կայ մի երկար և նեղ պատուհան, նոնածե քանդակների կամարով: Բացի սրանցից կան նաեւ ուրիշ, փոքր պատուհաններ, 12 հատ:

Եկեղեցու վերին եզրերը պատած են քիւով, որի տակ կան զանազան կենդանիների փոքրիկ բարձրաքանդակներ, սրանից

մօտ մի մետր ցած, եկեղեցու շուրջը բոլորում է մի երիզ՝ գլխաւորապէս խաղողի ողկոյզների և զանազան տեսարանների քանդակներից բաղկացած: Սրանից էլ ցածր, պատի գրեթէ մէջ տեղից ամբողջ եկեղեցու շուրջը ցցուած են զանազան կենդանիների կիսարձաններ: Մի քիչ էլ վար, ձգւում է նուաճ քանդակներից բաղկացած մի ուրիշ երիզ, որ նոյնպէս բոլորում է եկեղեցու շուրջը: Այս երկու երիզների միջև կան հին և նոր կտակարանի սրբերի բազմաթիւ բարձրաքանդակներ և ամբողջ տեսարաններ սրանց կեանքից:

Եկեղեցու չորս ճակատն էլ զարդարուած են աւետարանիչների մի մի մեծադիր, մարդաչափ բարձրաքանդակով:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, խաչաձև, և չորս անկիւններում ունի մի մի կիսաբոլոր խորշ: Ութ քառանկիւնի որմնասիւնների վրայ բոլորում են հայկական պայտաձև, բարձր կամարներ, որոնց վրայ հանգչում է տասնեվեցանկիւնանի, ցածր գմբէթը, կոնաձև կաթուղիկէով:

Կողակը բոլորաձև է և կամարակապ, մէջ տեղում ունի մի երկար և նեղ պատուհան: Սեղանը զարդարուած է մի գեղեցիկ խաչկալով: Սեղանի երկու կողմը կան մի մի խորան, որոնց դռները բացւում են եկեղեցու անկիւններում բոլորող վերոյեջեալ խորշերի մէջ: Խորաններն ունին մի մի սեղան, վէմ քարով և մի մի փոքրիկ պատուհան: Արևմտեան կողմում խորաններ չկան:

Եկեղեցու հարաւային կողմը, բոլորաձև թևի մէջ կայ մի դուռն, որի վերև շինուած է մի վերնայարկ, յատկապէս Գագիկ Թագաւորի և նրա ընտանիքի համար: Սա ևս կիսաբոլոր է, կամարակապ և առջևում ունի մի մետր բարձրութեան պատ՝ հինգ կամարակալ բացուածքներով, զարդարուած նուաճ քանդակներով և եզան, խոյի, վագրի, այծի, փղի և հորթի կիսարձաններով: Կամարները զարդարուած են Աւետման, Մարիամ կուսի և Եղիսաբէթի և Յիսուսի ծննդեան իւղանկար պատկերներով: Այս վերնատան մուտքն եղել է դրսից, ներքին դռան կողմը բարձրացող սանդուխներով, որ քանդուած են և սրանց տեղում զանգակատան սիւները բարձրացրած: Այս վերնատան դռան երկու կողմում, ուրեմն եկեղեցու հարաւային պատի վրայ, քանդակուած են մի առիւծ և մի վագր, գլուխները խոնարհացրած՝ ի նշան հնազանդութեան: Սրանից բարձր կան մի մի սրբի բարձրաքանդակ և մի եղնիկի ու արծուի քանդակ:

Եկեղեցու ներսը ևս զարդարուած է իւղաներկ պատկերներով, որոնք ըստ երևոյթին շատ հին են: Սրանց մի մասն արդէն բոլորովին եղծուել է, ուստի և Աղթամարի վերջին կաթուղիկոս.

Պաշտօնը կողակն ամբողջովին կապոյտ է ներկիլ տուել, միանգամայն մի քանի պատկերներ թողնելով: Ընդհանրապէս նկատելի է, որ պատկերները բաւական նուրբ են եղել և բոլորն էլ Աւետարանից. ինչպէս՝ Բեթղեհէմի մանկանց կոտորածը, Քրիստոս Երուսաղէմի տաճարում, Քրիստոս Կանայի հարսանիքում, Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելը, Ղազարոսի յարութիւնը, Քրիստոս Պիղատոսի առաջ, Քրիստոսի խաչելութիւնը և այլն:

Եկեղեցու արևմտեան կողմը, հիւսիսային խորշի մօտ, դրուած է կաթողիկոսական աթոռը, որ շինուած է մէկ ու կէս դար առաջ Աղթամարի Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ:

Եկեղեցին ունի երեք դուռն և 16 պատուհան, ութ պատուհան էլ բացուում են դմբէթի մէջ, այնպէս որ լոյսը առատութեամբ ներս է թափանցում:

Ինչպէս ասացինք, ամբողջ եկեղեցին ծածկուած է բարձրաքանդակներով, բաւական նուրբ, սակայն երբէք չեն կարող համեմատուիլ Անիի քանդակների հետ. նկատելի է նաև, որ թէ մարդկանց և թէ կենդանիների մարմնի մասերի համաչափութիւնը կառարկապէս պահպանուած չէ: Լինչի կարծիքով այս քանդակները կարող են մի նշանաւոր օղակ կազմել ասորական արուեստի և արաբական ու բիւզանդական արուեստների միջև:

Պատմական տեսակէտից ամենանշանաւոր քանդակը եկեղեցու հիմնադիր Գազիկ Արծրունու բարձրաքանդակն է, որ կերտուած է եկեղեցու արևմտեան պատի վրայ. Գազիկը քանդակուած է ամբողջ դիրքով, մօտ $1\frac{1}{4}$ մետր բարձրութեան, ձախ ձեռին բռնած այս եկեղեցու մանրաքանդակը, որը ցոյց է տալիս աջ ցուցամատով: Սրա առջև երկու հրեշտակ բռնած են մի խաչ՝ շրջանակի մէջ դրուած: Գազիկի հանդէպ կանգնած է Յիսուս, այն դիրքով, որ կարծես օրհնում է Գազիկին: Յիսուսի ձախ ձեռքում կայ մի գիրք, որի վրայ գրուած է. Նս եմ լոյս աշխարհի: Գազիկ և Յիսուսի կողքերին կան մի մի վեց թևեան հրեշտակ:

Գազիկի գլխին կայ ականակուռ թագ՝ լուսապսակով պատած, ուսերին ձգուած է մի վերարկու, ամբողջովին նշխերով պատած, որոնց մէջ նկատելի են թռչուններ. մի գեղեցիկ ճարմանդով վերարկուն ճարմանդուած է կրծոսկրի մօտ, վերարկուի տակից հագած է մինչև գօտկատեղին հասնող, թևաւոր շոր, գլխաւորապէս պարուրածև նշխերով: Ինձ թւում է, որ այդ շորի կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է, և տակից երևացող նոյնպէս պարուրածև նշխերով հանդերձը շապիկն է, որի նմանը այժմ ևս գործ է ածւում այս կողմերում: Շալուարը միանգամայն նման է մեր նկարագրած տեղական շալուարին, միայն ոչ թէ

փողկի մի, այլ երկու կողմից ունի ասեղնագործ, լայն երիզ։ Սրա երիզը պատած է երկու շարք պարուրածն նշխերով։ (Տես III նկարը)։

Գազկի երկրորդ բարձրաքանդակը գտնուում է արևելեան պատի վրայ, խաղողի այգի ներկայացնող երիզի մէջ.—Գազկի թագաւորը ծալապատիկ նստած է բարձի վրայ, աջ ձեռին ունի մի բաժակ, իսկ ձախ ձեռը ձգել է խաղողի մի ողկոյգի։ Գազկի երկու կողմում կան մի մի մանկւաւիկ, որոնցից մինը նուս է քաղում, իսկ միւսը խաղող։ (Տես IV նկարը)։

Համագառայ եւ Սանալ Արժուճիներ

Գատմական նշանակութիւն ունեցող երկու բարձրաքանդակ էլ կան հարաւային պատի աջ կողմը.—Սա ներկայացնում է մի ամբողջ տեսարան.—Երկու արջ միմեանց հետ կուռում են, սրանց թաթերի ներքե գտնուում են երկու բոթոթ։ Արջերի վերե կայ

մի թեալոր առիւծ՝ թռչունի գլխով, իսկ սրանից բարձր, շրջանակի մէջ մի սրբի կիսարձանի երկու կողմը կան մի մի ամբողջական բարձրաքանդակ, լուսապսակ գլխներով և ֆարաջանման հանդերձներով, որոնցից մինը պարզել է ձեռքերը այնպէս, որ կարծես խաչակնքում է: (Տես բնագրի միջի պատկերը): Առաջնի գլխի մօտ գրուած է. Սբ. Համազասպ Վասպուրականի իշխան, իսկ միւսի, խաչակնքողի, նոյնպէս գլխի մօտ՝ Տէր Սբ. Սահակ եղբայր Համազասպայ, մարտիրոսք և վկայք Քսի: Սրանց հանդէպ քանդակուած է մի արծիւ, որ իւր մագիլների մէջ առած է մի աղանի. սրանից էլ վերև կայ գառնազըլուխ, թեալոր մի թռչուն, բարձրում մի սրբի պատկեր, շրջանակի մէջ¹⁾:

Այժմ սկսենք նկարագրել միւս բարձրաքանդակները՝ սկսելով բարձրից*):

Եկեղեցու քիւրի պակ փոքրիկ դիրքով քանդակուած են մի շուն, որ հալածում է մի նապաստակի, մի ուրիշ շուն, որ ընկած է մի այծեամի հետևից, մի յովազ, որ պատառոտում է մի եղնիկ, երկու աղանիներ կտուց կտցի են տուած, մի որսորդ, որ բռնած է որսած ցլի վզակապից, չորս ոչխար նստած և երկու առիւծ. կանգնած: 10 մարդկային գլուխ և մի առիւծ (հիւսիսային պատի ձախ կողմը), մի առիւծ, 12 մարդկային գլուխներ, մի նապաստակ, մի առիւծ, դարձեալ մի նապաստակ, մի թռչուն, մի առիւծ, դարձեալ երկու նապաստակ, երկու թռչուն կտուց կտցի տուած, ինչպէս նաև երկու աղանի նոյն դիրքով, միայն սրանց մէջ մի օձ, (որ եկել է թիւնաւորելու սրանց սի-

1) Ը. դարում արաբացոյ Եգիպտոստիկանը, Հարուն ամիրայետի հրամանով մի պատրուակով կանչել է Վասպուրականի իշխաններ Գագիկ Արծրունու որդի Համազասպ, Սահակ և Մեհրուժան եղբայրներին իւր մօտ, Պարտաւ քաղաքը. սրանք էլ իրենց երկիրը յանձնելով Դաւիթ Մամիկոնեանին, գնացել են: Այստեղ Եգիպտոստիկանն առաջարկել է կամ հաւատափոխ լինել և կամ զրկուիլ կեանքից: Համազասպ և Սահակն ընդիմադրել են և 786 թուի ապրիլի 8-ին նահատակուել, իսկ Մեհրուժանն ընդունել է մահմեդականութիւն և գնացել ամիրայետի մօտ ու նրանից ամբողջ Վասպուրականի իշխանութիւնն ստացել, սակայն Վասպուրական եկած միջոցին վերոյիշեալ Դաւիթ Մամիկոնեանը, որ նստում էր Վանում, դուրս է եկել նրա դէմ և սպանել նրան: (Չամչեան Բ. եր. 416—417).

*) Բոլորովին օրեկտիւ լինելու յուսով ես բարձրաքանդակներին տալիս եմ միայն այն անունները, որոնք նշանակուած են իրենց մօտ. եթէ անունը չի նշանակուած, ես միայն նկարագրում եմ, առանց ենթադրութիւններ անելու, թէ ումն է:

րային երջանկութիւնը), մի աղաւնու տակ էլ երկու ձու, մի թռչունի բուն, մէջը մի ձու. մի ցուլ, մի յովազ, երկու աքաղաղ կռուելիս, մի առիւծ, մի գառ, մի եղջերու, մի խոզ:

Վերևի երիզը, որ կարծես ներկայացնում է խաղողի այգի, մեծ մասամբ ողկոյզներից բաղկացած լինելով, ունի մի շարք շատ հետաքրքրական տեսարաններ. այսպէս՝ եթէ դիտելու լինենք արևելեան կողմից, Գագկի բարձրաբանդակի ձախ կողմից, կը տեսնենք.

Մի մարդ բռնել է փախչող նապաստակի պոչից, մի ձիաւոր նետանեղ է արձակում մի արջի վրայ, որ արդէն իւր առաջի թաթերը ձգել է սրա նստած ձիու գամակին, մի մարդ մէջքին մի կողով, և ձեռքին մի զամբիւղ, մի մարդ, որ դաշոյնը խրել է մի արջի կողք, մի թռչուն, որ խաղող է ուտում, (հիւսիսային պատի վրայ). մի այգեպան, որ ձեռին բահ բռնած այգին է ջրում, երկու երիտասարդ կուռում են միմեանց հետ, մի երիտասարդ պարսատիկով խփում է խաղող ուտող թռչունին, մի նստած գառ, որ մոռթը պարզել է դէպի ողկոյզը, երկու բաղ, երկու ուլ, մէկ ինծ, մի թռչուն և մի ճագար միմեանց մօտ կանգնած են. մի կին, որ հաց է տանում այգին ջրող մի ուրիշ այգեպանի, մի որսորդ իւր որսորդական շան և բաղէի հետ, որ ուզում է որսալ թփերի միջի արջն ու վարազը: Արևմտեան պատի վրայ. մի այծ իւր ուլիկի հետ, մի արջ, որի մի քոթոթը ծիծ է ուտում, իսկ միւսը բարձրացել է մէջքին, մի մարդ՝ ձեռին ձմերուկ, մի մարդ և մի արջ միմեանց հետ կռուելիս, իսկ մի ուրիշ մարդ ծառը բարձրացած, երկու խոյ կռուելիս, մի որսորդ խփում է արդէն նետահար եղած արջի:

Հարաւային պատի վրայ՝ երկու գօտեմարտիկներ գօտեմարտելիս, որոնցից մինի ոտից կծում է մի շուն մի մարդու գլուխ, երկու երիտասարդ ձեռնհրին խաղողի որթեր, երկու թռչուն, որ կացահարում են ողկոյզներ, մի մարդու գլուխ, երկու երիտասարդ, որ մեծ քանակութեամբ խաղողի ողկոյզներ են հաւաքել: Մի մարդ՝ կողովը ուսին, մի մարդ՝ հեծած մի արջի մէջքին և նրա ականջներից բռնած, մի երիտասարդ՝ երկու ձեռքը գլխի վրայ դրած՝ զարմացմամբ նայում է մի ուրիշ երիտասարդի, որ նիզակով խփում է մի արջի, որի մօտ գտնւում է մի մարդու գլուխ. մի մարդագլուխ առիւծ, մի թռչուն և մի մարդ՝ ցուպը ուսին. մի մարդ, որ խաղողի ողկոյզը ծնել է և որթի տակից մի նապաստակ է փախչում. մի աղուէս, որ խաղող է ուտում և մի որսորդ, որ իւր որսորդական շունը աղուէսի վրայ է արձակում, մի մարդ՝ գառը ուսին, երեք թռչնիկներ խաղողի որթի վրայ

նստած, մի մարդ և մի արջ կուռելիս, մարդը դաշոյնը խրել է արջի փորը, երկու մարդկային գլուխներ ընկած են ճիւղերի մէջ, իսկ սրանց մօտ մի չոքած մարդ՝ ձեռները վերև պարզած, երկու թռչուն, մէջ տեղը մի ծաղկեփունջ։ Մի մարդ ծալապատիկ նըստած՝ ձեռները պարզել է խաղողի ողկոյզին, սրա մօտ մի տղայ ոտները պարզած կանգնած է և նայում է մի արջի, որ խաղող է ուտում։ Միւս կողմն էլ մի որսորդ պարսապիկ է արձակում մի առիւծի վրայ։ Մի քիչ հեռու երկու թռչուն կտուց կացի են տուել, մի մատակ գոմէշ ծիծ է տալիս իւր հորթիկին, և մի մարդ, որ բռնել է մի կովի հղջիւրից։

Այժմ անցնենք միւս բարձրաքանդակներին, որոնց մեծագոյն մասը կրօնական են.

Արևելեան պատի գրեթէ կենդրոնում, ներսանկուածների վերև բոլորող կամարների միացման տեղում մի շրջանակի մէջ քանդակուած է Ադամը՝ մատը պարզած դիրքով, և սրա երկու կողմում գրուած է. «Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անասնոց և գազանաց» և կարծես իբր բացատրութիւն այս խօսքերի՝ Ադամի երկու կողմը քանդակուած են «ամենայն անասունք և գազանք» և սրանք այնքան շատ են, որ մի շարքով շարուած են եկեղեցու չորս պատի վրայ էլ։ Սրանցից շատ շատերը ոչ թէ բարձրաքանդակ, այլ կիսարձաններ են, մօտ կէս մետրաչափ դուրս ցցուած պատից։ Եթէ սկսենք դիտել Ադամի ձախ կողմից՝ կը նկատենք.— առիւծ, գայլ, արջ, ընձուխտ, վայրի ցուլ, գայլ, եղ, եղնիկ, խոյ, ոչխար, գոմէշ, ձի, ջորի, ուղտ, հնդկահաւ, բազէ, արծիւ, սիրամարգ, փասիան և այլն։

Այժմ անցնենք այն բարձրաքանդակներին, որ գտնւում են խաղողի և նռան երիզների միջև։

Հիւսիսային պատի լուսամտի աջ կողմում քանդակուած է կենաց ծառը, որի բնին փաթաթուած է գազանի թաթերով օժտուած օձը, և խօսում է իւր առջև չոքած Եւայի հետ։ Մի քիչ հեռու, լուսամտի ձախ կողմում քանդակուած են Ադամ և Եւայի՝ մօտ մէկ ու կէս մետրաչափ բարձրաքանդակները, կենաց ծառի երկու կողմը կանգնած։ Եւան ուտում է բարւոյ և չարի գիտութեան խնձորը և յորդորում Ադամին՝ իւր օրինակին հետեւելու։

Նոյն պատի վրայ կայ նաև Սամսոնի երկու մետր բարձրութեան բարձրաքանդակը, աջ ձեռում բռնած փղշտացու գլուխը՝ մազերից։ Սրա մօտ Եզեկիէլ մարգարէն, որի աջ կողմից մի ուրիշը, իսկ բարձր, շրջանակների մէջ երեք կիսարձաններ։ Փոքր ինչ հեռու դարձեալ Սամսոնը, որ սուրն առիւծի երախն է խը-

րում, սրանից վերև երկու աքաղաղ կուռում են, իսկ ներքև կանգնած է մի մարդագլուխ, թևաւոր թռչուն:

Հիւսիսային պատի աջ կողմում Ամովս մարգարէի, ս. Կիրակոսի և մի այլ սրբի կիսարձաններ շրջանակներով, որոնց ներքև ս. Թէոդորոս, Ս. Սարգիս և ս. Կէորգ, երեքն էլ ձիաւոր, առաջինն սպանում է մի վիշապ, երկրորդը՝ մի յովազ, իսկ երրորդը՝ ձեռներն ու ոտները կապուած մի մարդ:

Հիւսիսային պատի ձախ կողմում կան երկու խոյ, կուրծք կրծքի տուած և գլուխները հակառակ կողմ դարձրած: Սրանց ներքև կայ մի չալմաւոր և ֆարաշով մարդու ամբողջական բարձրաքանդակ, երկու ցուցամասերը պարզած, աջ կողմում մի ուղտ: Սրա մասին աւանդաբար պատմում են, թէ Մահմէդի բարձրաքանդակն է, պատուիրում է իւր հաւատացեալներին չփասել այս եկեղեցուն: Այս «Մահմէդի» ձախ կողմում կանգնած է Նսայէ մարգարէն, իսկ աջ կողմում, ուղտից ներքև, մի արծիւ՝ մագիլներում մի նապաստակ բռնած, մի քիչ ցած՝ երկու հնդկահաւ, լիզերը միմեանց փաթաթած և կտուցները միմեանց յենած:

Արեւելեան պատի երկու ներսանկուածների միջև բացուող պատուհանի գլխին բոլորում է ողկոյզի քանդակներից բաղկացած մի կիսաբոլոր կամար, իսկ աջ ու ձախ կողմերին մի մի սրբի, թերևս Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների բարձրաքանդակ: Սրանց ներքև մի առիւծ, մի յովազ և մի եղնիկ: Սրանցից աջ, մի կլոր շրջանակի մէջ քանդակուած է մի կիսարձան, աջ կողմում Յովհաննէս Մկրտչի, ձախում ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բարձրաքանդակները, իսկ սրանց ոտների մօտ մի առիւծ:

Ձախ ներսանկուածից դէպի ձախ քանդակուած է Եղիա մարգարէն, առջևում մի կին չոքած. գլխի վերև երկու կիսարձաններ, մի քիչ հեռու մի ուրիշ սրբի բարձրաքանդակ, ձեռին մի թերթ բռնած:

Հարաւային պատի աջ կողմում. Հեղի քահանայի անդրին, Սաւուղ թագաւորի ամբողջական բարձրաքանդակը, որի վերև Սամուէլ մարգարէի կիսարձանը շրջանակում, սրանց հանգէպ Դաւիթ մարգարէն պարսատիկը ձեռին, մաղախն ուսին, առջևում կանգնած Գողիաթը երկու մետր բարձրութեան, սուրը աջ ձեռին, վահանը կրծքին: Իսկ այս երկուսի միջև մի այծ հանգիստ քնած:

Դաւիթ մարգարէի կեանքը քանդակուած է նաև հիւսիսային պատի ձախ կողմը. այստեղ Դաւիթ մարգարէն պատառում է մի առիւծի երախ, որից վերև քանդակուած է մի խոյ, մի քիչ հե-

գու մի յովազ, որ պատահում է մի այծ, սրանից էլ վերև մի արջ, որ խաղող է ուտում, մի քիչ էլ հեռու դարձեալ Դաւիթ մարգարէն նիզակը խրում է մի առիւծի կուրծք, իսկ սրանից էլ վերև երկու առիւծ՝ յետոյք յետոյքի յենած և գլխները միմեանց դարձրած, աւելի բարձր՝ մի աղուէս, որ փախչում է:

Հարաւային պատի ձախ կողմում. Աբրահամը զոհում է Իսահակին, մի խոյ կախուած է ծառից և Տիրոջ աջը ցոյց է տալիս խոյը Աբրահամին. փոքր ինչ հեռու երկու նապաստակ մի թուփ են կրծում, մի հրեշտակ թևատարած կանգնած է, Քրիստոս աթոռի վրայ նստած է, որի վերև կախուած է Յովէլ մարգարէի կիսարձանը շրջանակով. մի քիչ հեռու Աստուածածինը՝ Յիսուս գրկում, կողքերին Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետները, մի քիչ հեռու մի այծեամ, որի ոտների տակ երկու թռչուն՝ կտուցներում մի օղակ բռնած: Նոյն, հարաւային պատի ձախ կողմում քանդակուած է Յովնան մարգարէի նաւը, տակը կէտ ձուկը, փոքր ինչ հեռու կիտը փսխում է Յովնանին. Յովնանը դիմենու տակ քնած, Յովնան քարոզելիս, Նինուէի թագաւորը բարձրի վրայ նստած, չորս կանայք ձեռները երեսներին դրած ողբում են:

Յովնանի նաւի վերև կան Ստեփաննոս Նախավկայի, Առփոնիասի, Ազարիա մարգարէի և մի այլ սրբի կիսարձան, որի անունը չէ գրուած: Այս բոլոր կիսարձաններն էլ պատած են շրջանակներով:

Դմբէթը տասնևկէց անկիւնանի է, զարդարուած ութ պատուհանով, որոնց վրայ բոլորում են ծաղիկների և կաքաւների քանդակներով գեղազարդուած կամարներ: Քանդակների մի գեղեցիկ երիզ բոլորում է հիմքի մօտ, իսկ վերին մասում, քիւլի տակ, փոքրիկ բարձրաքանդակների մի մեծ շարք պատում է ամբողջ գմբէթը, այսպէս՝ արևելեան կողմում կայ մի նապաստակ, մի շուն, մի խոզ, մի էշ, մի առիւծ, մի կով, մի առիւծ, մի գառ, մի շուն, մի առիւծ, 2 խոյ՝ գլուխ գլխի տուած, մի թռչուն, մի ձի, մի առիւծ, մի խոյ, մի նապաստակ, մի աղուէս. հարաւից՝ մի նապաստակ, մի շուն, մի այծեամ, մի առիւծ, մի նապաստակ: Արևմուտքից՝ մարդու երկու գլուխ, մի նապաստակ, մի առիւծ, երկու այծեամ, մարդու 2 գլուխ, երկու նապաստակ, մի այծեամ, մի առիւծ, մի նապաստակ, մի յովազ. հիւսիսային կողմում՝ մի ճագար, մի շուն, մարդու մի թագակապ գլուխ, մի առիւծ, մի նապաստակ, մի կով, մի մարդու գլուխ, մի շուն, մի առիւծ:

Չանգակատունը դանում է հարաւային դռան առջև: Չորս քառանկիւնի սիւների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ,

որոնց վրայ կրկին բարձրանում են նոյնպիսի սիւներ, ունենալով նմանօրինակ կամարներ: Վերջիններիս վրայ հանգչում են վեց կլոր սիւներ, կրելով վեց անկիւնանի մի գմբէթ, որից կախուած են երկու զանգակ:

Գաւիթը հասարակ շէնք է, և դժբախտաբար ծածկել է եկեղեցու արևմտեան ճակատի երկար արձանագրութիւնը: Չորս քառանկիւնի ամբողջական և տաս կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտած կամարներ, պահելով կամարակապ ձեղունը: Ունի երկու հասարակ դուռ և 9 փոքրիկ և նեղ պատուհան:

Ս. Խաչի հիւսիսային դռան հանդէպ ևս շինուած են երկու փոքրիկ, հասարակ, կամարակապ մատուռներ, որոնց մինում դրուած է Մեռոնի կաթսան, իսկ միւսը ծառայում է որպէս աւանդատուն, ուր զգեստաւորւում է քահանան, որովհետեւ եկեղեցու միջի աջակողմեան խորանում պահւում է Կենաց փայտը, իսկ ձախակողմեանում եկեղեցական իրեր և մեռոնի վերաբերեալ նիւթեր, որոնց համար առանձին առանձին խորշեր են շինուած պատի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 15, 40 մետր, լայնութիւնը 12, 60 մետր, բարձրութիւնը մօտ 20 մետր. կողակի երկարութիւնն է 4, 10 մետր, խորութիւնը 4, 30 մետր. երկու կողքի բոլորածակների երկար. է 3, 35 մետր, խորութիւնը 2, 55 մետր. արևմտեան խորշի երկարութիւնն է 3, 35 մետր, խորութիւնը 3, 65 մետր. խորանների երկարութիւնն է 3, 60 մետր, լայնութիւնը 1, 10 մետր:

Կղզու արևելահիւսիսային ծայրում, լեզուած և հրուանդանի վրայ, ուր դեռ ևս մնում են Գազկի շինած աշտարակի կիսաւեր պարիսպները, կայ նաև մի փոքրիկ մատուռ, որ աւանդօրէն համարւում է Գազկի ամուսին՝ Թամար Թազուհու աղօթատեղին, ուր և, ասւում է, թէ ամփոփուած է Յովհաննէս Զ. Դրասխանաւերացի պատմաբան կաթողիկոսի մարմինը:

Ս. Խաչ եկեղեցու հարաւ-արևելեան կողմում կայ ս. Ստեփանոս անունով մի կիսաւեր, փոքրիկ եկեղեցի, որ շինուել է 1293 թուին Ստեփաննոս կաթողիկոսի ժամանակ Հոռոմշահի որդի Սարգսի և Ստեփաննոսի ծախքով:

Կղզու արևելահարաւային ծայրում ևս կայ երկու մատուռներ, մինը ս. Գէորգ, միւսը Թերևս ս. Աստուածածին անունով, որ այժմ կոչւում է Կարմիր եկեղեցի, որովհետեւ կարմիր քարից է շինուած:

Ս. Խաչ եկեղեցու մեծ մասամբ արևելեան կողմը զտնւում են Աղթամարայ կաթողիկոսների շիրիմները, որոնց տապանա-

քարերը ներկայացնում են բառանկիւնի մի քար՝ ծայրին մի խաչքար կանգնեցրած:

Ա Ր Ա Ն Ա Պ Ր Ո Ւ Ք Ի Լ Ն Ն Ե Ր

Աղթամարի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու դռան ճակատին.

ԶԽԲ (=1293)

Ի հայրապետութեան Տոն Ստեփանոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրանատրացն Սարգսի եւ Ստեփանոսի որդեացն Հոռոմշարի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք 'ի Բս.

Աղթամարի դարպասի հարաւային դռան ճակատին.

Ի ՌՄԺԲ. թվին Հայոց (=1763) եւ շնորհօքն Բսի շինեցաւ դարպասս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ, որք աղօթէք տուք զողորմիս:

Ս. Խաչ եկեղեցու խաչկալի վրայ.

Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս Տոն Գրիգորի կաթողիկոսի շնորհօք Տոն մերոյ Յսի կառուցի խաչկալս արդեամբք Աղթամարայ մեծի եւ փոքու եւ քաղականից ոսկերչոնց եւ աշխատութեամբ եւ մասնակցութեամբ Տեառն Սահակայ վարդապետի խաբըներոցսյ. որք պատահիք լի բերանով Ած ողորմի ասացէք նոցա. Ի թվոջ հայոց Ռ.Մ.Ն. ամէն. (=1756)

Աղթամարի արեւմտեան դռան ճակատին.

Շնորհօքն Բի. շինեցաւ զաւիթս ի թվին ՌՄԺԲ (=1803) արդեամբ Թումա կաթողիկոսին ու ձեռամբ ոստնեցի ուստա Շախապետին ու ոէս Թաթոսին, որք կարդայք տուք զողորմին:

Վեհաբանի դռան ճակատին.

Վեհաբանս եւ դարոցս նոր հիմանց կանգնեալ ձօնեմ քաղմակարօտ իմ ազգին. ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ երկրորդ վեհապետին. յաղթական թէպէտ

եռանդ ուրոյս վաղուց ստիպէր, քայց զքաղմունք իմ հոծ
զործով ոչ ներէր, քան զամէն ինչ նուիրական էր հոգ-
ւոյս, ընդ շինութեանց զքարոյական ստեալ լոյս, ուսումնա-
սէր մանկամբ հայոց ջանալ միշտ, զիմ սգակիր ժողո-
ւրդեան ջնջել վիշտ. Տէր Խաչատուր կաթողիկոս Ռշտուն-
ցի, ձեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիսուսի:

Վերնայարկ սենեակների հակառին.

Սենեակք այսօրիկ հիմանց նորոգի ջանիւք Յակոբայ
եպիս. ընիկ Խիզանցի Խարխոյ գիւղացի. ընակողք 'ի ամա
միշտ տուք զողորմի. թվ. ՌԵԻԲ. (=1873)

Ջանգակատան վրայ.

Շինեցաւ զանգակատունս արդեամբք աստուածասէր
իշխանացն Ախիջան եւ Գեորգ աղայիցն յանուն սբ. Համ-
բարձման ի յիշատակ ննջեցելոցն եւ կենդանեացն:

Ս. Խաչ եկեղեցու ձախակողմեան աւանդատան մի կողմում.

... դարուն կտակի իմով ձեռամբ Գագկա հաց աը-
քայիս...

Ս. Խաչ եկեղեցու հարաւային կողմը, դրսից, տանիքի մօտ.

...խարհակալ թագաւորութե... հայկազեան...ցի զգում-
քէթ...Հայոց:

Տ ա պ ա ն ա գ ի ր ն է ր

Կղզու ափին ընկած մի տապանաքարի վրայ.

'ի թվին 277. (=1348) վախճանեցաւ աղքատասէր հայ-
րապետն Ստեփանոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց. ազգաւ
Արծրունի. Այ ողորմութիւն ակողակից արասցէ զնա սըը-
րոց հայրապետացն. ամէն.

Թ վ. Պ Ժ Գ (=1364) Հայոց կաթողիկոս Տոն Զաքա-
րեայ կարողութեամբ Այ եւ աջողութեամբ նորին կանգ-
նեցի չխաշս քարնխաւս առ Ած հոգւոյ իմոյ, որք երկիր-
պագանէք յիշեցէք ի Քս Յս.

...Գուռնի բէգ եւ զկողակիցն Մէլիք խաթուն յիշեցէք
ի Բս. թվ. ՊԻԾ. (=1376)

Թվ. ՊՂԳ. (=1444) Ես Տր Զաքարիա կաթողիկոս
կանգնեցի խոսչս քարեխաւս առ Ած սակս փրկութեան Մե-
լիք Ստեփանոսի եւ խաթուն Մէլիքին ծընաւդացն Տուղ-
շահ բէկի Տովլաթ շային Ասլան բէկին որ երկիրպագանէք
յիշեցէք ի Բս.

Սըազան յակուցեալ Պետրոս կաթողիկոս. թվ. ՌՃ
ԺԹ. (=1660).

Ով սուրբ Նշան տէրունական սեղան գառին զենման,
քարեխաւսեա ի մեծ ատեան, վասն թումայ կաթողիկոսին
եւ ծնողաց..... Թվ. ՌՍԼ. (=1781).

Ի յայս գուքս անձուկ անփոփի մարմին անուն անան-
փոյի Մարկոսի վեհին, սիրելի ազգին 'ի սէր հայ ազին ե-
ղեալ անձնուէր սիրով մտադիր 1788.

Կարապետ կաթողիկոս. Ռ՝ԴԽԸ. (=1799)

Խաչս քարեխաւս առ Ած վասն փրկութեան հոգւոյն
Խաչապուր կաթողիկոսին թվ. ՌՄԳԳ ին. (=1814)

Խաչս քարեխոս է առ Ած վասն փրկութեան Յոհանէս
կաթողիկոսին, թվ. ՌՄՀԴ. (=1825)

Խաչս քարեխոս է առ Ած վս փրկութեան Յոհաննէս
կաթողիկոսին ՌՄՂԲ. (=1843).

Խաչս քարեխոս առ Միածին,
Սակս փրկութեան հոտապետին,
Վեհ Խաչատրոյ սրբազանին,
Որ փոխեցաւ առ Տէր յերկին.
'Ի մի հազար եո հարիւրին,
Հայոց մեծաց թուականին.
Յունիս ամսոյ երկտասնեկին.

Օծեալ 1893 սեպ. 12.

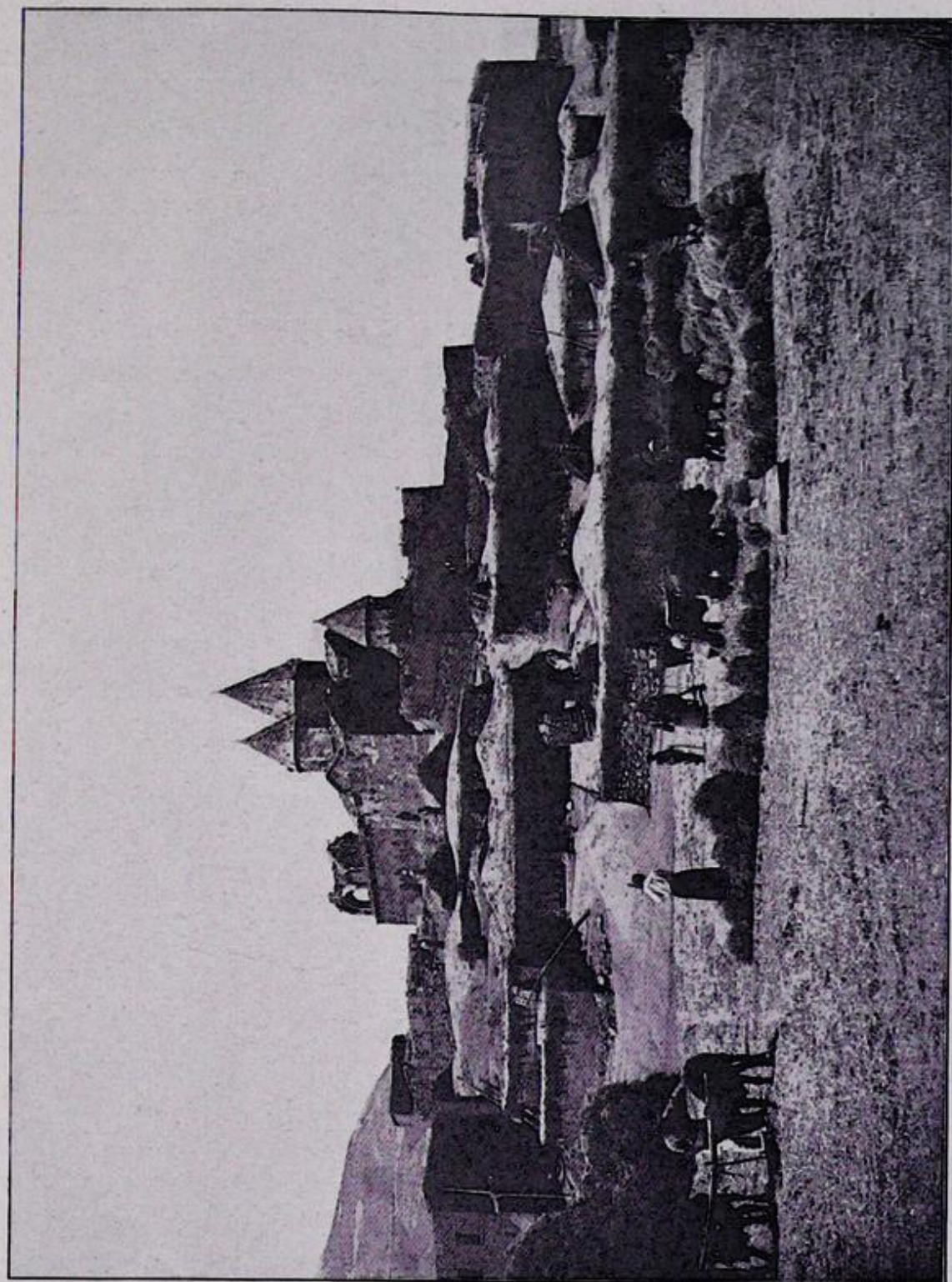
Խաւար շիրմիս, իմ սիրուն այցելու, առնել քեզ վրէտիցս ո՛հ չունիմ լեզու, չուսող ի գահ տունս բէկեալ նիզակաց ազգիս դառն ցաւոց հեծութեանի քոց տոչորեալ հայրապետն եւ Ռշտունի, որ Խաչատուր ամձս խաչին զոհեցի փլանալ շինութեանց փունջս զանազան ըամնալ խաչս եւ աջս հինսի թանգարան կաթսայ ս. իւղոյն, ւաղանին օծման ամետարանս, թանգ շուրջառ, զաւազան թողեալ յիշատակ, նուէր տաճարիս, ունէի դեռ նոր գործոց տենչս ի յիււարդարել ք. Համիդ վեր սուլթան կոչեաց զիս ի փառս յառաջինս նըշան, ի մեծ զարմանքս զահիս Արծրունեան. կեանքս, խիղճս եւ հոգիս այլ սոքօք չլցան ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ շիջան սէրս յոյսս ի Յիսուս՝ բաժինս այս տապան:

Ես Թումայ կաթողիկոս հայոց կանգնեցի զխաչս քարեխաւս առ Ած եղբաւրն իմոյ սլարոն Աշոտին եւ որք երկիր պազանէք յիշեցէք ի Բս. զմեղապարտ Վարդանս զկազմող սորա յիշեցէք ի Բս:

Ես Տր Փիլիպոս կանգնեցի խաչս քարեխաւս առ Ած կենակցին. իմոյ Գինէի և որդոց իմոյ Խաչատրուն եւ Միքայէլին որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Ած եւ եթող ինձ սուք անմխիթար. որք երկրպազանէք յիշեցէք ՚ի Բս. *)

*) Ս. Խաչ Վանքի այժմեան միաբանութեան մասին տես Տեղագրական բաժնում, Աղթամարայ տան կաթողիկոսութեան պատմութեան մէջ, վանքի ձեռագիրների մասին՝ Ձեռագրների բաժնում և մասունքների ու եկեղեցական սպասների մասին նըշանաւոր վանքերի նկարագրութեան վերջում:

Նարեկայ վանքը.

Monastère de Narek dans l'Arménie-Turque.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ե. ԼԱՆՍՅԵԱՆԻ.

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ:

ՆԱՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔ.

Տեղադրութիւն.—Նարեկայ վանքը գտնուում է համանուն գիւղում, որ տարածւում է Վանայ լճի հարաւային ափից հազիւ 4 կիլոմետր հեռու, Ռշտունեաց գաւառում: Վանքը շինուած է գիւղի գրեթէ կենտրոնում բարձրացող փոքրիկ բլրակի վրայ:

Պատմական տեսութիւն.—Թէպէտ երկար պրպտեցի մատենագիրները և ձեռագրների յիշատակարանները, սակայն Նարեկայ վանքի հիմնարկութեան և զարգացման վերաբերեալ ստոյգ և մանրամասն տեղեկութիւններ չկարողացայ գտնել:

Ժ. դարում Բիւզանդական կայսրութեան մէջ եղած հայ կրօնաւորները հալածուելով Ռոմանոս կայսրից, որ աշխատում էր դաւանութեամբ միացնել նրանց բիւզանդական եկեղեցու հետ, փախել են Հայաստան և այստեղ վերանորոգել ու շինել բաւականաչափ վանքեր: Այսպէս և՛ «յայսմ ժամանակիս, ասում է Ասողիկը *), շինեցաւ Նարեկի Ռշտունեաց գաւառին նոյն կարգաւորութեամբ, բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք և գրական գիտողօք»:

Վանքը կոչուել է Նարեկ հաւանականօրէն այն գիւղի անունով, որ մինչև այժմ էլ պահել է իւր այդ կոչումը. եկեղեցիներից մինը, որ ըստ երևութին առաջինն է շինուած, նուիրուած է ս. Սանդիստի անուան, ինչպէս հաստատուում է ԺԶ. դարի մի ձեռագրի յիշատակարանից **), միւսը ս. Աստուածածնի: Աւանդաբար պատմւում է, թէ ս. Սանդիստի անուան նուիրուած եկեղեցու հարաւային խորանում եղած գերեզմանում ամփոփուած են ս. Սանդիստի նշխարները, սակայն գրաւոր վկայութիւններ պակասում են:

*) Ասողիկ. գիրք Դ. գլ. է. եր. 174.

**) Տաշեան ծուցակ ձեռագրաց. եր. 78.

Նոյնպէս աւանդաբար ցոյց է տրւում Անանիա Նարեկացու գերեզմանը ժամատան հարաւ-արեւելեան կողմում: Անանիա Նարեկացին եղել է այս վանքի թերեւ առաջին վանահայրը, մի «մտավարժ փիլիսոփայ», «այր անուանի և գիտնական», որ ամբաստանուելով թոնրակեցիներէ աղանդի համամտութեան մէջ՝ դրել է «Գիր խոստովանութեան որ յաղագս սուտ կարծեացն որ ի վերայ նորա»:

Անանիայի հետ այս միեւնոյն վանքում ապրել է նաև Պետրոս վարդապետը, որ Ս. Գրքի մեկնութիւն ունի գրած *):

Սակայն Նարեկայ վանքի պարծանքը և նրան հռչակ տուողն ու նուիրական ուխտատեղի դարձնողը անդուգական բանաստեղծ ս. Գրիգոր Նարեկացին է, «հրեշտակն ի մարմնի», որի սուրբ նշխարները հանգչում են այստեղ և որի ճգնարանը, ուր «սրտի խորքերից խօսելով Աստծու հետ» նա պարգևել է հոգեպարար «Նարեկը», հեռու չէ վանքից: Այստեղ է թաղուած նաև նրա եղբայր Յովհաննէսը, որ որոշ չափով գործակից է եղել նրան այս աղօթքագիրքը յօրինելիս:

Այս լուսատու աստղերից յետոյ խաւարը պատել է Նարեկայ վանքին, ուստի և ոչինչ յայտնի չէ. միայն 1787 թուին Բարսեղ վարդապետը շինել է սրա ժամատունը կամ դարպասը՝ և 1812 թուին Աղթամարի Յարութիւն կաթողիկոսը կառուցել է եկեղեցու գմբէթը, վանքի մեծատուն Յակոբ աղա Ղարասէֆէրեանի ձեռնտուութեամբ:

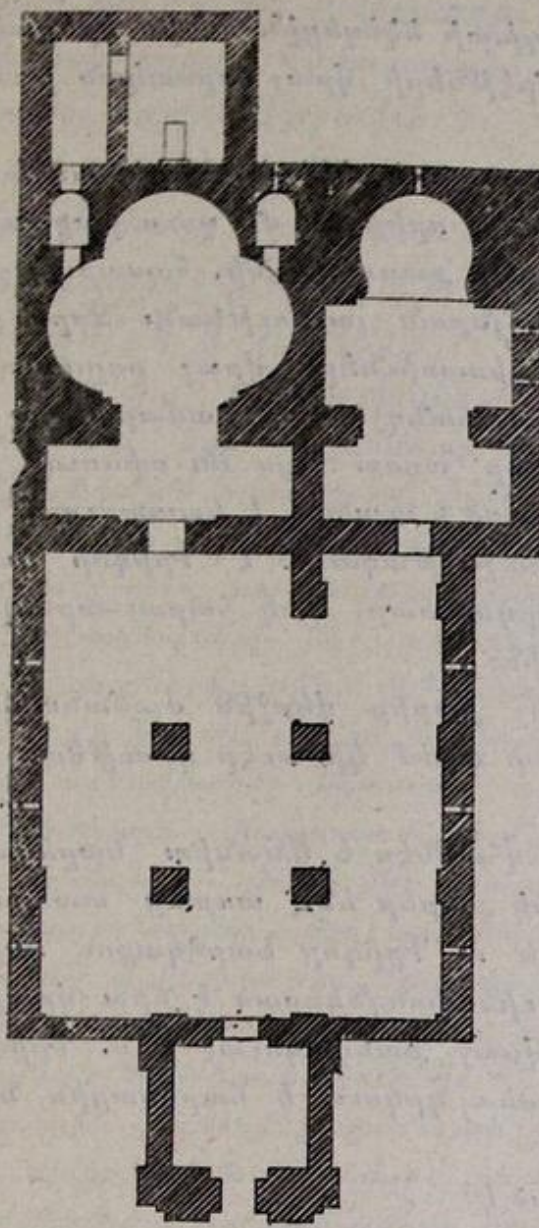
1896 թուի Տաճկահայոց կոտորածների ժամանակ Գաւաշի բռնապետ քիւրդ Գուլի-խան բէկը յարձակուել է Նարեկի վանքի վրայ, սպանել վանահայր Եղիշէ վարդապետին իւր տասներկու մարդկանց հետ, թալանել վանքը, ինչպէս և՛ գիւղը՝ կոտորելով 130 հոգի: Յաջորդ տարին այստեղ բացուել է Ջանշեանի որբանոցը, որ միայն մի քանի տարի է գոյութիւն ունեցել: Այժմ այստեղ բացուած է տարրական դպրոց:

Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի ջանքերով այս վանքը ենթարկուած է Աղթամարի կաթողիկոսութեան, և այսօր զրկուած վանահայրից՝ ծառայում է իբր գիւղական եկեղեցի:

Եկեղեցու նկարագրութիւնը.—Նարեկայ վանքը շինուած է Նարեկի ուխտատեղու քառաժայռից բերուած թիւ-քարից, պարըսպապատ է և բաղկացած Ս. Ս ա ն դ խ տ ի և Ս. Ա ս տ ու լ ա ծ ա ծ ն ի տաճարներից և ս. Գրիգոր Նարեկացու մատուռից, մի ժամատնից և մի զանգակատնից:

*) Չամչեան. պատմ Բ. 824.

Նարեկայ վանք

կառուցուած է ս. Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանի վրայ:

Ս. Սանդխտի եկեղեցու հարաւային պատին կից է Ս. Ս. ստուածածնի եկեղեցին, որ նոյն երկարութեան է, միայն աւելի նեղ: Սա անսիւն է, խորաններ չունի, միայն արևմտեան կողմում ունի երկու կամարակապ խորշ, որ յառաջացել են երկու որմնասիւնների շնորհիւ: Այս խորշերի և կողակի որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է ութանկիւնի գմբէթը, բրգածե կաթողիկէով:

Այս եկեղեցու կողակը կամարակապ է և ունի մի նեղ պատուհան:

Ս. Սանդխտի եկեղեցին արտաքուստ քառանկիւնի է և միանգամայն պարզ, միայն հիւսիսային պատի մէջ ունի մի ներսանկուած: Ներքուստ եկեղեցին խաչածե է և ունի չորս խորան, որոնցից երկուսը, արևմտեանները, փոխարկուած են 2 մետր խորութեան կամարակապ խորշերի, շնորհիւ երկական որմնասիւնների: Խաչածե մասում բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում են ութանկիւնի գմբէթը, բրգածե կաթողիկէով:

Հարաւային խորանում գտնւում է ս. Սանդխտի, Սանատրուկ Թագաւորի դէստեր, գերեզմանը: Հիւսիսային խորանից մի դուռ է բացւում մի քառանկիւնի, հասարակ շինութեան մէջ, որ իբր գաւիթ է ծառայում սրան և ս. Սանդխտի եկեղեցու արևելեան պատին կից շինուած փոքրիկ, գլմբէթազարդ մատրան, որ

Թէ այս և թէ սուրբ Սանդխտի եկեղեցին ունին երեքական փոքրիկ պատուհաններ, իսկ գմբէթների վրայ չորսական լուսամուտ:

Ս. Սանդխտի և Ս. Աստուածածնի եկեղեցիների առջև շինուած է մի ընդարձակ ժամատուն, որից մի մի դուռ բացւում է այս եկեղեցիների մէջ: Ժամատունը քառանկիւնի, հասարակ շէնք է, 11 մետր երկարութեան և նոյնքան լայնութեան: Չորս քառանկիւնի ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ հանգչում է կամարակապ ձեղունը: Վեց փոքրիկ լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում: Այս ժամատան մէջ խաչկալ է կապուած և այստեղ է կատարւում ժամասացութիւնը: Այս խաչկալի առջև թաղուած է Գրիգոր Նարեկացու եղբայր Յովհաննէս վարդապետը, իսկ հարաւ-արեւելեան անկիւնում՝ Անանիա Նարեկացին:

Ժամատան առջև սրբատաշ քարից վերջին ժամանակներս շինուած է մի զանգակատուն, որ այժմ կիսաւէր դրութեան մէջ է գտնւում:

Թէ ս. Սանդխտի և թէ Յովհաննէս և Անանիա Նարեկացիների տապանաքարերը հասարակ քարեր են, առանց տապանագրի, նոյն վիճակին է եղել նաև ս. Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը, սակայն միայն 1867 թուին կանգնեցրած է նրա վրայ մի մարմարոնեայ խաչքար, որի վրայ քանդակուած է ս. Գրիգորի տեսիլը՝ Աստուածածին՝ Քրիստոս գրկում և Նարեկացին նորա առջև չոքած:

Տապանաքարի վրայ գրուած է.

Քերովբէն Նարեկայ հրեշտակ ի մարմնի

Սքանչելի հոետոր սուրբ Նարեկացի.

Որոյ կենդանի հրաշագործ կմաղք

Կայ աստ ամփոփեալ ի սոյն տապանի:

Ի ներկայ տարւոյս վանահայր կարգի

Նարեկայ վանուց Յովսէփ բաբունի:

Տապանաքարիւս պատուէ զայս շիրիմ,

Ի փառս պարծանաց սրբոյն Գրիգորի: Յամի Տոն 1867.

Մարտի 3 օրից:

Ժամատան կամ դարպասի վրայ:

Թվ. Ռ Մ Լ Զ. (=1787) Տ. Բարսեղ վարդապետ որ շինեաց զդարպասս:

Ջանգակատան դրան ճակատին.

Ձքնաղ գումբէթս քաղցրագունդ

կերտեալ նորոգ հաստատուն,

եւ դէտ նորին Յարութիւն.

Մտօք բարի և արթուն.

Բնիկ յերկրէն Տարօնուն.

Ծառայ սրբոյ Ամլորդուն:

Թվ. Ռ Մ Կ Ա (=1812):

Նարեկայ ուխտատեղին.—Նարեկայ վանքից դէպի արեւմտահիւսիս, մօտ 2 կիլոմետր հեռու, մի լերան ուղղահայեաց լանջին կրային նստոյցքից յառաջացած մի ընդարձակ ժայռի մէջ կան բաւականաչափ բնական և արհեստական քարայրեր, որոնց մէջ կան բազմազան և հրաշագեղ շիթաքարեր, և որոնց կազմած խոռոչների մէջ բուն են դրել բազմաթիւ թռչուններ: Այս քարայրներից մինի մէջ ճգնել է ս. Գրիգոր Նարեկացին և ասել իւր «ի խորոց սրտի» խօսքերը: Այս քարայրը գտնւում է ժայռի ամենաբարձր կէտում, որի առջև բացւում է մի սքանչելի տեսարան.—կապուտակ լճի մէջ ցցւում են Առ տէր և Աղթամար կղզիները, փոքր ինչ արևելահիւսիս բարձրանում է Արտոս լեռը, ուղիղ հանդէպը տարածւում է Վան քաղաքը, իսկ փոքր ինչ արևելահարաւ Վարազայ լեռը իւր Աստղկան բերդ և Գալիլիա գագաթներով, որոնք ամեն առաւօտ փողփողում են արշալուսի երփներանգ լուսով: Քարայրից փոքր ինչ հեռու, նրա հարաւային կողմում քարաժայռի բարձունքից մի ջրվէժ է ժայթքում, փոքր ինչ խանդարելու քարայրերում տիրող անհուն անդորրութիւնը: Այս քարայրերը դասաւորուած են միմեանց վերեւ, կազմելով երեք յարկ: Ստորին յարկը միանգամայն մատչելի է, մէջին յարկը բարձրանալու համար պէտք է անցնել չափազանց նեղ կածաններով, իսկ երրորդ յարկը բարձրանալու համար անհրաժեշտ է կօշիկները հանել և մեծ զգուշութեամբ մագլցել քարէ արդէն մաշուած սանդուղի վրայով: Սակայն և այնպէս՝ շատ քչերին է յաջողւում բարձրանալ երրորդ յարկը: Ստորին յարկի քարայրերն առանձնապէս ուշագրաւ չեն: Երկրորդ յարկը բարձրանալիս՝ պատահում ենք նախ մի սրահի, որ մօտ 3 մետր երկարութիւն, 2 մետր լայնութիւն և 1½ մետր բարձրութիւն ունի: Այստեղից մի դռնաձև անցք բացւում է մի ուրիշ, 2 մետրաչափ քառակուսի քարայրի մէջ: Սրա արևմտեան կողմում գտնւում է մի կամարակապ փտրուածք, որ 1½ մետր բարձրութիւն, նոյն քան լայնութիւն ու մի մետր խորութիւն ունի: Մի քիչ հեռու, կէս մետրաչափ բարձրութեան մի բնաձև

տեղ կայ, որի մէջ երկու մետր խորութեան մի փոս կայ, երևի իբր ջրամբար շինուած. այժմ ջերմ ունեցողները գալիս են այստեղ ուխտ և եօթն անգամ ցատկում սրա մէջ, յուսալով բժշկութիւն գտնել:

Այս քարայրի հարաւային պատի մէջ փորուած մի դռնով կարելի է անցնել մի ուրիշ քարայր, որ 2 մետր երկարութիւն և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն ունի: Սրա արևմտեան պատի մէջ ևս խորանաձև մի փորուածք կայ, մի մետր բարձրութեան, նոյնքան խորութեան և 0,70 մետր լայնութեան: Իսկ սրա առջև մի թոնրաձև փորուածք՝ դէպի արևելք դարձած սնուածքով:

Այս միջին յարկից հինգ աստիճանի մի քարէ սանդխտով կարելի է բարձրանալ վերին, երրորդ յարկի առաջին սրահը, որ 3 մետր երկարութիւն, 2 մետր լայնութիւն և $1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութիւն ունի: Այս սրահը դէպի արևելք մի մեծ և մի փոքր բացուածք ունի, յատակի վրայ կան երկու քառանկիւնի ծակ, որ բացուած են միջին յարկի երկրորդ սրահի մէջ: Մի անկիւնում կայ թոնրաձև մի փորուածք, իսկ պատերի մէջ խորշեր: Հիւսիսային պատի մէջ փորուած մի դուռ բացուած է մի ուրիշ քարայրի մէջ, որ երկու մետր երկարութիւն ունի, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և երեք մետր բարձրութիւն, կամարաձև ձեղունով: Արեւելեան կողմը կայ կիսաբոլոր մի կողակ, մի մետր բարձրութեան բեմով: Ըստ երևութիւն սա այս քարայրերում բնակուողների ընդհանուր աղօթատեղին է եղել: Կողակի մօտ կայ մի բացուածք դէպի արևելք, որտեղից առատ լոյս է թափանցում:

Այս գլխաւոր այրի հիւսիսային պատի մէջ բացուած դռնից կարելի է մտնել մի փոքրիկ այր, որ հազիւ $1\frac{1}{2}$ մետր երկարութիւն և մի մետր լայնութիւն ունենայ, սրա արեւելեան կողմը գտնւում է մի վէմքար, իսկ յատակի վրայ փոսիկներ: Աւանդաբար պատմւում է, թէ սա է ս. Գրիգոր Նարեկացու աղօթատեղին, և այդ փոսիկները յառաջացած են նրա անթիւ ծունրադրութիւններից: Այս քարայրն այժմ հայ ժողովրդեան համար մի նուիրական սրբավայր է համարւում և այստեղ եկող ուխտաւորներն իրենց հանդերձների կտորներից խրում են սրա խորշերի մէջ, յուսալով այսպիսով ս. Նարեկացու բարեխօսութեամբ այդ կտորների հետ բեւեռել այդտեղ իրենց ցաւերն ու հիւանդութիւնները:

Նարեկայ աղօթատեղու հարաւ-արևելեան կողմում, բլրակի զագաթին կան մի հինաւուրց ամրոցի հիմնապատեր, որ այժմ կոչւում են Արտրի բերդ:

ԱՌՏԷՐ ԿՂԶՈՒ ՎԱՆՔԸ.

Առաէր կղզու*) վրայ երբեմն եղել է վանք, սակայն այժմ մնում են միայն երկու աւեր եկեղեցիներ, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

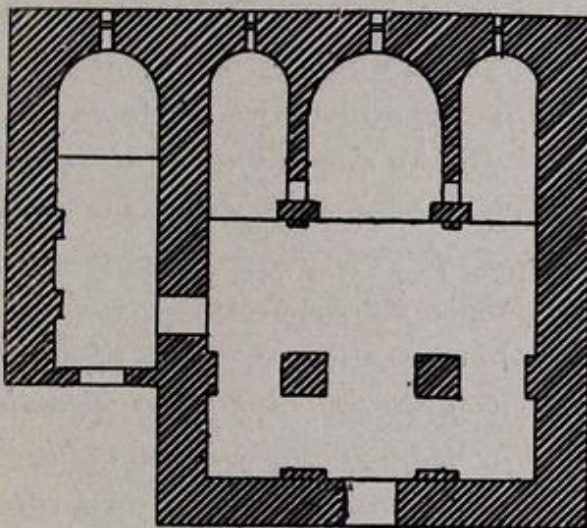
Ի թուին ՉԽԱ. (=1292) ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփանոսի որ մականունն հա... բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան...

Կղզին այժմ միանգամայն անմարդաբնակ է և պատկանում է Աղթամարին:

Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔ.

Այս վանքը, որ այժմ աւեր է, գտնուել է Նարեկայ վանքից արեւելք և Պատական գիւղից արեւմուտք: Մինասենց Թովման, իւր տարեգրութեան մէջ (ԺԴ. դարի) յիշում է այս վանքի վանահայր Թովմային, որ Ոստանի Եղգինշէրի քիւրդ ամիրայի ժամանակ նորոգել է այս վանքը**):

ՋԱՐԱՀԱՆ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ.

Ջարահան սր. Նշան:
ս. Նշան. Ջաղար սր. Նշան, իբր ս. Նշան, որին օգնութեան պի-

Ս. Եղիշէ մատենադրի աճիւնն ամփոփող Ջաղար սուրբ Նշան եկեղեցին գտնւում է Ոստան գիւղից հարաւ, Արտոս լեռան լանջին: Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որի մի մասն այժմ կիսաւեր է:

Պատմական տեսութիւն.—Այս վանքն այժմ յայտնի է չորս անունով. Ջարահան սուրբ Նշան, որ ստուգաբանւում է իբր չափերից հանող, փրկող

*) Տե՛ս Տեղագրական բաժնում:

**) Փիւղալամեանի տետրից:

տի կանչել, թուրքերէն չաղար (կանչել) բառից, որովհետեւ բժշկել է մի դիւահար թուրքի. Դիրա Շրբարան, այսինքն Շրբացիների (քրդական մի ցեղ, որ ապրում է այս վանքի մօտ) վանք և Պատրկայ վանք, որովհետեւ աւանդութեան ասելով, Վարդ Պատրիկն է շինել:

Եկեղեցու դռան և սեան վերայ եղած արձանագրութիւններից երևում է, որ այժմեան եկեղեցու շէնքը շինուած է 1761 թուին Աղթամարի Թումայ կաթողիկոսի ժամանակ Վարդան վարդապետի ձեռքով, սակայն ձեռագրների յիշատակարաններից յայտնի է, որ սա գոյութիւն է ունեցել ան նուազը ժն դարում. որովհետեւ նոյն վանքում եղած մի աւետարանի 1428 թուին գրուած յիշատակարանում ասուած է. Ես... Արբահամ... կրօնաւորս... ետու զսա (աւետարանը) ընծայ և նուէր ի մեծ և ի հռչակաւոր ուխտս Պատրկի վանք կոչեցեալ՝ որ կայ հանդէպ Ոստան քաղաքի. ի դուռն սբ. Աստուածածնի և սուրբ Գէորգ զօրավարին *):

Այստեղ, մատրան մէջ ամփոփուած են Եղիշէ մատենագրի նուիրական նշխարները: Սրանք սկզբում թաղուած են եղել մօտակայ Վառնիշատ, այժմ աւեր, գիւղի եկեղեցում, ինչպէս վկայում են հչ միայն աւանդական պատմութիւնները, այլև ձեռագրների յիշատակարանները **):

Այստեղից անցեալ դարի սկզբից այդ նշխարները տեղափոխուել են այս վանքի բակը, իսկ այստեղից Աղթամարի վերջին կաթողիկոս Պաշատուրը 1882 թուին փոխադրել է այժմեան մատրան մէջ: Ականատեսները պատմում են, թէ այս նուիրական նշխարները գտնուել են մի կարասի մէջ, բոլոր ոսկորները լրիւ են եղել, սակայն պակասել է գանգը: Աւանդութիւնն ասում է, թէ երբ այս մեղրաշուրթն մատենագիրը Արտուս լեռան վրայ ճգնելիս վախճանուել է, հովիւները մարմինը թաղել են այստեղ, իսկ գլուխը կտրել տարել Մոքս սբ. Զօրավանքում ամփոփել ***):

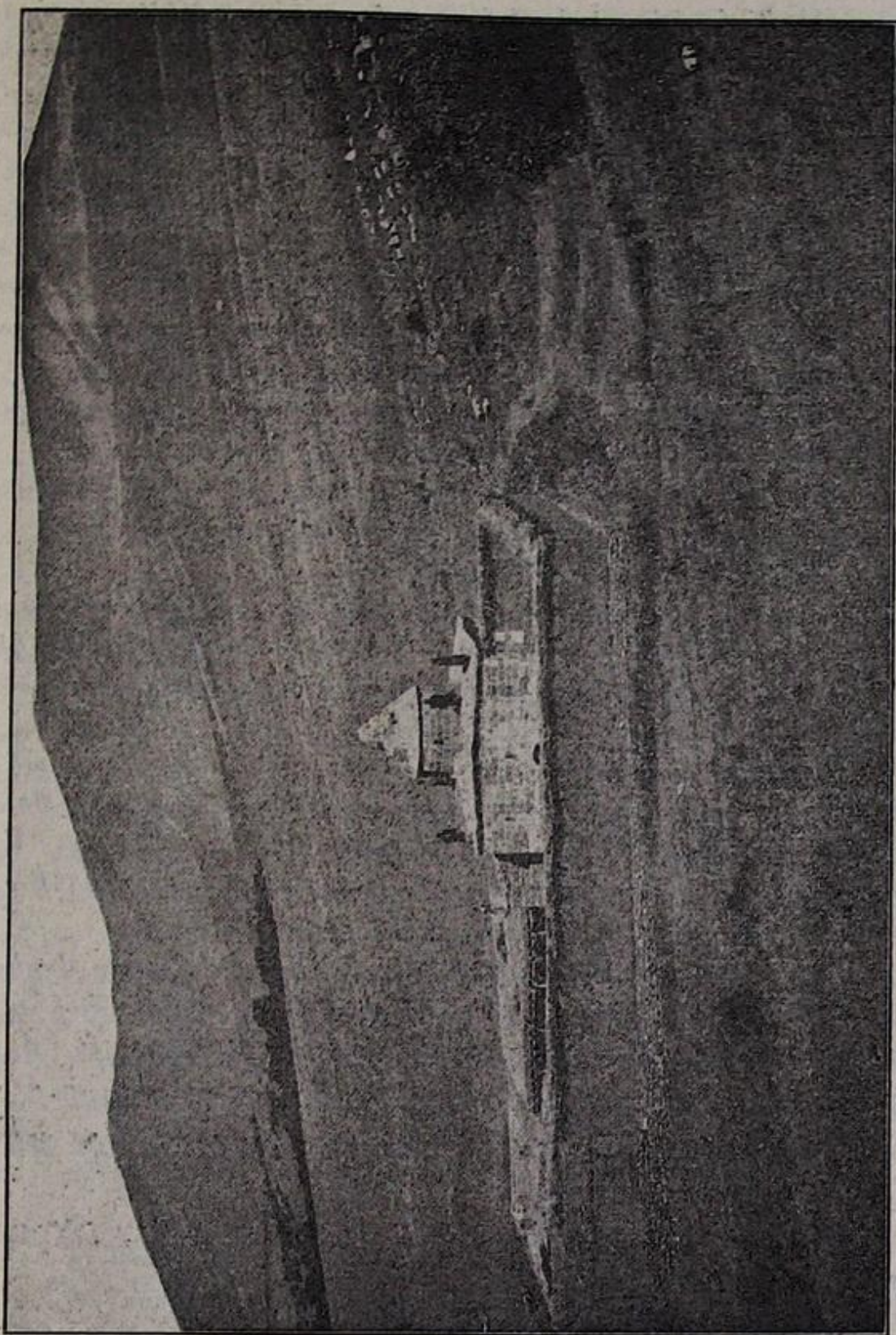
Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի եկեղե-

*) Նօտարք Հայոց եր. 88.

**) 1426 թուի մի ձեռագիր աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. Ես էվատչայ ի յՈստան քաղաքէ ստացայ զսուրբ Աւետարանս... և եղի սա ի դրան Ս. Եղիշէ վարդապետին՝ ի գեաւդն, որ Վառնիշատ կոչի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՊՀԵ. Նօտարք Հայոց եր. 81:

***) Եղիշէի և ս. Նշանի մասին եղած հրաշապատումը տես Հաւատքի բաժնում:

Հարահան սբ. Նշան

ցուց, որ ս. Նշան է կոչւում և սրան կից մի մատուռից: Շուրջը
կան միաբանների և ուխտաւորների համար 10 սենեակ:

Եկեղեցին շինուած է անտաշ և մասամբ տաշած քարով: Ար-
տաքուստ չափազանց պարզ է, ներքուստ՝ երկու քառանկիւնի
ամբողջական և վեց նմանօրինակ կիսասիւնների վրայ բոլորում են

պայտաձև կամարներ, կրելով իրենց վրայ կլոր գմբէթը, կոնաձև կաթուղիկէով: Պայտաձև կամարով զարդարուած կողակի մէջ տեղում բացուում է մի փոքրիկ պատուհան, իսկ երկու կողմից մի մի դուռն դէպի խորանները, որոնք, սակայն, սեղանի են փոխարկուած, ունենալով մի մի վէմ քար և առջևի դռան փոխարէն կամարաձև բացուածք: Այս սեղանների ներքև կան մի մի աւանդատուն, որ թէև 2 մետր խորութիւն ունին, սակայն սրանց դռները եկեղեցու յատակից միայն մի մետր բարձրութիւն ունին:

Եկեղեցու արևմտեան կողմը խորաններ չկան, այլ երկական կամարներ, որ բոլորում են որմնասիւնների և սիւնների վրայ:

Եկեղեցին ունի տասը պատուհան, որոնցից չորսը գտնւում են գմբէթի վրայ: Արևմտեան կողմը կայ մի դուռն:

Մատուռը փոքրիկ, թաղակապ մի շէնք է, կապած եկեղեցու հիւսիսային պատին: Նրա միակ, արևմտեան, դուռը փակուած է և դէպի եկեղեցին մի նոր դուռ բացուած:

Այս մատրան հարաւային պատին կից ամփոփուած են ս. Նղիշէ մատենադրի նշխարները, իսկ հիւսիսային պատին կից գտնւում է մի ոմն Նիկողայոս եպիսկոպոսի գերեզմանը, առանց թուականի:

Մատրան արևմտեան պատի մօտ, արտաքուստ, դրուած է մի մեծ ծակ քար, որի վրայ նշմարւում են արձանագրութեան հետեւալ բառերը. «ՅԿԶ (=917) թվականութեանս Հայոց»: Այս քարը թալալոց է կոչւում և ուշաթափուող կանայք ու երեխայք դալիս են սրա առջև լողանում, որպէս զի բժշկուեն:

Արձանագրութիւններ.—Եկեղեցու արևմտեան դռան վերև.

Շինեցաւ տաճարս այս յաջողութեամբ Աստուծոյ հայրապետութեան Աղթամարայ թումայ կաթուղիկոսին Զուլամերկու պարոն Աբդլա խան բէկ Ոստանայ պարոն Բայրամ բէկ. առաջնորդ անարժան Տր. Վարդան թվ. ՌՄԺ (=1761).

Միւնոյն իմաստով մի արձանագրութիւն էլ կայ եկեղեցու աջակողմեան սեան վրայ.—

Ի հայկազան մեծ թվականին

Հազար երկ հարիւր և Ժ ընդ նմին.

Եղև շինումն տաճարին,

Ձեռամբ Տր Վարդանին.

Հօրն Սահակին և եղբաւրն Յոհանին.

Այս վանքն ունի 60 չափ ջրաբբի, 20 չափ անջրդի վարելահող, (112 արտ)։ մի ջրաղաց, երկու տյգի և արօտատեղի։

Վանքը իւր բոլոր կալուածքով կապալով է տրուած (!) մի վարդապետի (Երեմիա վրդ. Խաչատրեան) տարեկան 162 դահեկանով։ (12 ը. 96 կ.)

ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԱՂՔԻԼԻՍԱ, և ԿԱՄ ԾՈՎԱՀԱՅԵԱՑ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ և ԿԱՄ ԲԵՐԴԱԶՈՐՈՅ ՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Այս վանքը բարձրանում է Արտոս լեռան հիւսիս-արեւելեան կողմում ձգուող մի բլրի հարթ գագաթին, ուր կայ նաև 16 տնից բաղկացած հայաբնակ մի գիւղ՝ Թաղիկ (Ոստանի մի Թաղ) անունով։ Այս բլուրը Արտոս լեռից բաժանւում է մի ձորակով, որի միջով անցնում է մի հեղեղատ։ Արտոս լեռան հիւսիսային լանջին կից բարձրանում է մի սրածև քարաժայռ, որի վրայ նկատելի են ամրոցի հետքեր. սա այժմ կոչւում է Բերդ, և սրա անունով էլ այս վանքը անուանւում է նաև Բերդաձորոյ վանք։

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է միմիայն մի եկեղեցուց, պարսպապատ է և իւր շուրջն ունի մի քանի սենեակ։

Եկեղեցին շինուած է ստորին մասը անտաշ, իսկ վերին մասը տաշած քարից։ Արտաքուստ շատ պարզ է և քանդակներ չունի։ Ներքուստ՝ արևմտեան կողմը, հիւսիսային և հարաւային պատերին կից 2 մետր երկարութեամբ առաջ են ձգւում երկու որմնասիւներ, որոնց վրայից պայտածև վամարներ են ձգւում սենյանի երկու կողմի որմնասիւների վրայ. իսկ այս կամարների վրայ հանգչում է ութանկիւնի մի գմբէթ, կոնածև կաթողիկէով։

Եկեղեցին ունի երկու խորան արեւելեան և երկու կամարակապ խորշ՝ արևմտեան կողմում։ Խորանները երկյարկանի են։ Կողակը կիսաբոլոր է, պայտածև կամարով զարդարուած և մի նեղ և երկար պատուհանով լուսաւորուած։ Մի պատուհան ևս բացւում է արևմտեան կողմը, միակ դռան վերև։

Եկեղեցու երկարութիւնն է մօտ 10 մետր, լայնութիւնը 8 մետր, և բարձրութիւնը մօտ 10 մետր։

Վանքն ունի 100 օրավար վարելահող, և մի ջրաղաց, որ կապալով են տրւում յօգուտ Աղթամարի կաթողիկոսութեան։ Տարեկան հասոյթը հասնում է 130 չափ ցորենի։

ԻԼՈՒ ԳԻՒՂԻ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽՈՐԱՆ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ:

Ռամկաբար Քառասուն խորան կոչուած ս. Աստուածածնի վանքը գտնուում է Ռշտունեաց Իլու գիւղում: Սա բաղկացած է երկու, միմեանց կից տաճարներից, որոնցից հիւսիսայինը դեռ ևս կանգուն է, իսկ հարաւայինը՝ կիսաւեր:

Իլու վանք:

Առաջին տաճարը շինուած է անտաշ քարով, զարդարուած է ռոմանական կամարներով և ութանկիւնի գմբէթով՝ բրգաձև կաթուղիկէով պսակուած: Այս տաճարի առանձնայատկութիւնն այն է, որ նախնական եկեղեցիների նման ունի չորս աւանդատուն, արեւելեան և արեւմտեան կողմերում երկական, և սրանց վըրայ դարձեալ չորս այլ աւանդատուն, որոնց դռները դրսից են, բաւական բարձր:

Միւս տաճարը, որ հաղորդակցւում է առաջնի հետ մի դռ-

նով, կիսաւեր է, ձեղունն ամբողջովին քանդուած. երևում են ներքին չորս աւանդատները, որոնց վրայ երևի դարձեալ եղել են աւանդատներ, որ ժողովուրդը չափազանցնելով Քառասուն խորան է կոչել վանքը:

Այս վանքը համարւում է Գազիկ Արծրունուց շինուած և այժմ ծառայում է իբր Իլու գիւղի ծխական եկեղեցի:

Այս վանքում 1415 թուին Ղազար գրիչը գրել է մի յայսմաւորք և նուիրել է ս. Յակոբայ վանքին *):

ԼՈՒՍԱՊՏՈՒՂ Ս. ՍԱՀԱԿԻ ՎԱՆՔ.

Այս վանքը գտնւում է համանուն գիւղում և ճարտարապետական տեսակէտից ոչ մի արժէք չի ներկայացնում, որովհետև շատ հասարակ շէնք է, անտաշ քարից շինուած, բաղկացած մի անսիւն, թաղակապ տաճարից և մի գաւթից: Տաճարի մէջ, հարաւային կողմում, գտնւում է Ս. Սահակի գերեզմանը **), իսկ սրա աչքը պահւում է այստեղ՝ իբր մասունք: Վանքը ըստ երևութին շատ հին է, իսկ գաւթը շինուած է 1608 թուին Գասպար եպիսկոպոսի ձեռքով, ինչպէս երևում է արձանագրութիւնից:

Ս. Սահակի վանքը ունեցել է 100 չափ վարելահող, մի ջրաղաց և մի այգի: Սկզբում այս վանքը կապալով է տրուած եղել մի քահանայի, որի գերդաստանը հետզհետէ մեծանալով կազմել է 10 ընտանիք և օգտուելով Աղթամարայ կաթողիկոսութեան անփութութիւնից՝ սեպհականացրել ամբողջ հողը ու մի փոքրիկ գիւղ կազմել: Այժմ Աղթամարի կաթողիկոսարանը այս վանքից ոչ մի եկամուտ չի ստանում:

Արձանագրութիւն.—Ս. Սահակի վանքի գաւթի քարերից մինի վրայ.

Ի թուականութեան Հայոց ՌԾԷ (=1608). ի յերեկոց ժմնկի . . . շինեցաւ ժամատունս և խցերս սր. խշկալս ձեռօք մհտսի Գասպ. եպիսկոպոսին յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց յիշեցելոցն ի Քս:

Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔ.

Յակոբ Մծբնայ հայրապետի անուան նուիրուած այս վանքը գտնւում է Ռշտունեաց գաւառում, Աղթամարից արեւմտահիւսիս,

*) Փիրղալամեան. Նօտարք Հայոց եր. 45:

**) Սրա մասին եղած հրաշապատումները տես Հաւատքի բաժնում:

Ընձակ գիւղի մօտ: Կապուտ-կողի լեռները պայտածե բոլորելով ներփակում են մի լեզուածե բլուր, որ ձգւում է արեւմուտքից արեւելք: Ահա այս բլրի վրայ բարձրանում է վանքը: Կապուտ-կողի լեռնաշղթայի միջին գագաթի վրայ նկատելի են մի հին ամրոցի հիմնապատեր, սրանից հիւսիս կան երեք բնական, մեծ քարայր: Լեռնաշղթայի հաջաւային ճիւղի վրայ, Բելլու տանող ճա-

Ս. Յակոբայ վանք:

նապարհին կից նկատելի է մինեղ կածան, որի մասին աւանդաբար պատմւում է թէ Ս. Յակոբ հայրապետը շարունակ այդ տեղով է բարձրացել Կապուտ-կողի գագաթը՝ աղօթելու, և այստեղից է անիծել Ռշտունեաց երկիրը, երբ Մանածիհր Ռշտունին ձգել է ծովը սրա ութ սարկաւազներին:

Պատմական տեսութիւն.—Այս վանքի շինութեան մասին յիշատակուած է նախ յայսմաւուրքի մէջ (դեկտ. 15), ուր Բիւզանդից և Խորենացուց առնելով պատմուած է

ինչպէս Մանածիհր Ռշտունին ձգւում է ծովը Յակոբ Մծբնայ հայրապետի ութ սարկաւազները, և թէ ինչպէս Յակոբ հայրապետը բարձրանում է Ընձաքիարս լեռը և անիծում Ռշտունեաց երկիրը, որից Մանածիհրի կինը իւր եօթը որդիների հետ երկու օրից մեռնում է, Մանածիհրը որդնալից լինելով, «սատակում է», և Ռշտունեաց երկիրը երեք տարի մնում է անբերրի, մինչև որ Մանածիհրի քոյրը և ուրիշներ եկել են սբ. Յակոբի գերեզմանը ուխտ, վերցրել են նրա հողից և ս. Յակոբի ճկոյթ մատն, ու բերել դրել Ընձաքայ վանքի մէջ, ուր և յետոյ շինուել է մեծափառ վանք *):

Մի այլ մատենագիր էլ ասում է, թէ Հայերը Մծբնացու

*) Չամչեան. Պատմ. Հայոց. Ա. եր. 681:

մատի կոճը առնելով Աղձնեաց գաւառը հասան, Երկաթահանք կոչուած բլուրը և երբ այստեղից դէպի Ռշտունեաց երկիրն էին իջնցնում այս պատուական նշխարները անշարժ մնացին և տեսիլքով հրաման ստացան որ այնտեղ հանգուցանեն, ուր և փառաւոր եկեղեցի շինեցին: Մի առ ժամանակից յետոյ այս տեղը գնեց Արծրունեաց ցեղից Հայոց մի թագաւոր և մի փառաւոր եկեղեցի, քահանաների և կրօնաւորների բնակութեան տեղ և վանք շինեց: Հայր Գ. Զ. առաջ բերելով վերոյիշեալը՝ կարծում է թէ շատ հաւանական է, որ Գրիգոր Նարեկացու ժամանակ եղած լինի այդ Արծրունի թագաւորը, որ յիշատակուած լեռը գնել և փառաւոր եկեղեցի և վանք է շինել և սրա նաւակատիքի առթիւ է: որ Գր. Նարեկացին գրել է «Գովեստ ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ» ճառը, որի հետեւեալ խօսքերը թերևս այս կարծիքի ստուգութիւնն են ակնարկում.— Հիմնեցուցես այս քար գովեստի ի շինուած յարկի քումդ հանդատի՝ դաւանարանի այս բարի հովուի*):

Վարդան պատմիչն էլ աւանդում է թէ Նարեկի վանքի մէջ պահւում էր ս. Յակոբի ճկոյթ մատը և Ընծաքիսարայ վրայ մի վանք կար նոյն սրբի անունով:

Ս. Յակոբայ վանքում մնացած մի Մաշտոցի յիշատակարանում, որ գրուած է 1445 թուին Մինասենց Թումայ գրչի ձեռքով Աղթամարում և ընծայուած է այս, ս. Յակոբի վանքին, ասուած է, թէ «սակաւ ինչ պատմութիւնս... դժադրեցից, զի զկնի մեր եղողքն գիտասցին, յորոց ոմանց շինեցաւ և յորում ժամանակի սուրբ ուխտս այս և հանդիսաւոր կրօնաստանս՝ որ կոչի սբ. Յակոբ որ ՚ի վաղուց ժամանակաց ամայի էր լեալ՝ և անբնակ ի մարդկանէ: Արդ՝ որպէս լուաք ի պատմութեանց առաջին սկիզբն շինութեան նորա եղև յառաջին թագաւորացն ի Սենեքերիմայ և յորդոց նորա ի ժամանակին յորում գնաց քոյրն Մանածիհրի հետիոտս, ջերմեռանդ հաւատով և յորդաբուղիս արտասուօք ի նըսէրին (Մծբն) և երբը զսուրբ Յակոբ հայրապետի ճկոյթն մինչ ի տեղիս այս, և աստ հաճեցաւ սբ մատն հայրապետին Յակոբայ բնակել, և ազատեցաւ երկիրս Ռշտունեաց յանիծիցն սուրբ հայրապետին, վասն որոյ աշխարհաժողով արարեալ թագաւորն Հայոց շինէ զփառաւոր եկեղեցիս՝ զսուրբ Աստուածածին և զսուրբ Յակոբ և զսուրբ Յովհաննէս և զսուրբ Մանկունին և ժողովեալ բազում կրօնաւորս՝ առնէ զսա վանս միաբանակեցաց բազմաց, մինչ զի ասէր աւանդութեամբ՝ թէ քան զերեք հարիւրն աւելի արեղայ եղեալ է ի վանքս այս: Եւ հաստատէ թագաւորական

*) Հայկ. հին դպրութեան պատմ. Գ. տ. եր. 542.

հրամանաւ՝ ի բոլոր ծովուս ամենայն իշխանութեամբ իւրով՝ գեօղս և արտորայս՝ այգիս և դրախտս և ծառատունկս՝ ոխով (յիշատակ) և մուլք (կալուած) վանացս: Եւ մնայ բազում ժամանակ շէն՝ այնպիսի փարթամութեամբ մարդով և մլքով. և այս առաջին շինութիւնս յառաջ էր քան զհայ թուականն: Բայց զկնի ժամանակաց աւերեալ տեղիքս՝ լինի անմարդաբնակ՝ իբր զհողաբլուր մի մեծ. ոչինչ մնացեալ նշան շինութեան՝ բայց միայն եկեղեցիքն անշարժ մնացին: Եւ թէ զինչ եղև պատճառ աւերմանն՝ և քանի ամ մնաց աւերակ՝ ոչ դիտեմ հաստատ. բայց կարծեօք թուի թէ քան զերկու հարիւր տարին աւելի աւերակ մնաց *): Ապա իբր ժամանակակից պատմում է, որ 1412 թուին Փիր Ստեփաննոս վարդապետը, որ Ռշտունեաց երկրից է եղել, Բախվանց գիւղից, և որ աշակերտել էր Կախիկ մականուանուած Յովհան Որոտնեցուն, վեց վարդապետների հետ եկել է «մեծահոշակ թագաւորաշէն ուխտս, շինեն զվանքս ծագէ ի ծագ, նորոգեն կրղմնդրաշէն և կրամած դսբ. Յակոբայ գմբէթս...»

Փիր Ստեփաննոսը 1427 թուին գնացել է Երուսաղէմ, ուր և վախճանուել է, իսկ սրան յաջորդել է իբր վանահայր ս. Յակոբայ վանքին նրա աշակերտը Սիմէոն Ռշտունցին, որ բաւականաչափ գանձեր է յօրինել **):

Վանքի նկարագրով թիւնը.—Ս. Յակոբայ վանքը բաղկացած է մի տաճարից և երեք մատուռից, պարսպապատ է և ունի մի քանի սենեակներ և գոմեր: Տաճարը, որ նուիրուած է ս. Յակոբի անուան՝ շինուած է անտաշ քարից, անսիւն է, խաչաձև, ուսմանական կամարներով և մի ութանկունի կաթուղիկէով: Ունի չորս խորան, երկուսը արևելեան և երկուսը արևմտեան կողմում: Կողակը շինուած է սրբատաշ քարով, կիսաբոլոր է և կամարակապ: Երկու նեղ և փոքր պատուհան միայն կայ տաճարի պատերի մէջ, մինչդեռ գմբէթի վրայ ութն է բացուած, պարզ է որ գոգերի երկիւղից ստիպուած: Տաճարի երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը 6 մետր և բարձրութիւնը 7 մետր:

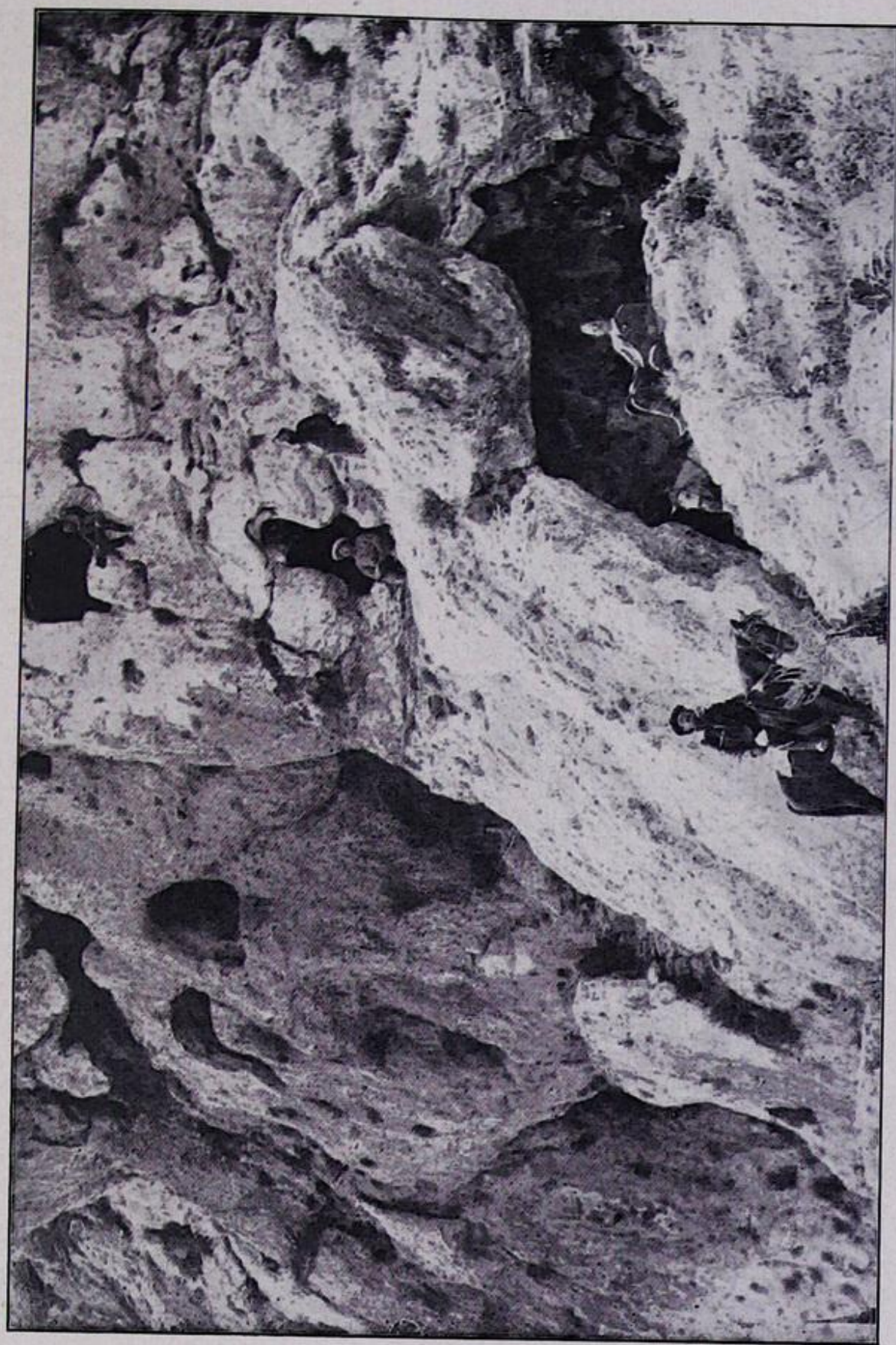
Առաջին մատուռը, որ կոչւում է ս. Աստուածածին, գտնւում է տաճարի արևելեան կողմը, պարսպի մէջ. շինուած է անտաշ քարից և շատ պարզ է:

Երկրորդ մատուռը գտնւում է պարսպից դուրս, դէպի արևմտահիւսիս, բլրի վրայ: Սակա շինուած է անտաշ քարից և կոչւում է Երեք Մանկունք:

*) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրներ ս. Յակոբի վանքի ձեռագիր № 2.

**) Նօտարք Հայոց, եր. 87.

Գրիգոր Նարեկացու աղօթասեղին.

Grotte où priaît Grigor de Narek.

Երրորդ մատուռը ընկած է վանքի արևմտահարաւային կողմը, ձորակի մէջ. սա էլ անտաշ քարից է շինուած, կոչւում է ս. Յովհաննէս: Այս մատրան մօտ կայ մի յորդ աղբիւր, որ աւանդութեան ասելով ս. Յակոբն է բղխեցրել, ուստի և սուրբ և բուժիչ է համարւում *):

Ս. Յակովբայ վանքը ունի 200 չափ վարելահող, 5 չափ խոտատեղի, մի պուրակ և մի ձիթեհանք Բելլու գիւղում: Այս վանքը անմիջապէս ենթարկւում է պատրիարքարանին և վանի առաջնորդարանի կողմից կապալով է տրուած մի վանեցու, տարեկան 98 լիւրայով:

Ս. ԹՈՎՄԱ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔ:

Տեղանորոթիւն.— Ս. Թովմա Առաքեալի վանքը գտնւում է Ռշտունեաց գաւառի Գանձակ գիւղի մօտ, ծովափին: Բլրակների մի շարք շրջանաձև բլորուկով մտնում է վանի լճի մէջ և նրանից մի փոքրիկ մաս ներփակելով կազմում մի փոքրիկ լճակ: Այս շրջանաձև, պուրակներով զարդարուած բլրակների մէջ արեւմուտքից դէպի արեւելք ընկած է մի բլուր, որի փոքրիկ, հարթ գագաթին կառուցուած է վերոյիշեալ վանքը: Այս բլրի առջև, ձո-

Ս. Թովմայի վանք
րակի մէջ, եղել է Մանրղկերտ գիւղը, որի միակ, փոքրիկ եկեղեցին, այժմ կիսաւեր, կանգնած է մի քարաժայռի վրայ: Այստեղից դէպի արեւելք, լճակի ափին, գտնւում է մի ուրիշ, փոքրիկ, կիսաւեր վանք ևս, որ յայտնի է Արծուաբեր ս. Աստուածածին անունով:

*) Տես Հաւատքի բաժնում:

Պատմական տեսութիւն.—Ս. Թովմայի վանքի մասին թէ ճառընտիրները և թէ յայսմաւուրքի (օգոստ. 22) մէջ պատմւում է թէ Կոստանդիանոս Մեծի և Յակոբ Մծբնայ հայրապետի ժամանակ յայտնուեցան ս. Թովմայի նշխարները Միջագետքում, ուր բերել էր Հնդկաստանից նրա աշակերտ Քսանթիկոսը, Յուլիանոս Ուրացողի մահից յետոյ, երբ այն նշխարները ընկան անհաւատների ձեռքը, Իւսիւֆ անուանով մի մարդ «յայտնութիւն առեալ յերկնից» բերեց նրանց Հայաստան Աղձնեաց գաւառի Պաղ կոչուած տեղը, Սեմդ ամրոցի հանդէպ, Խողց կամ Հողձ գիւղը, և դրեց եկեղեցու մէջ, որ կոչուեց Պալիվան. ինքն էլ կրօնաւորուելով ծառայում էր նրան: Վեց տարուց յետոյ դարձեալ վերին յայտնութեամբ վերցրեց այդ տեղից և տարաւ մինչև այն բլրակը, որ կայ Մանազկերտի հանդէպ և դրեց այնտեղ, ապա Արծրունեաց նախարարները շինեցին այստեղ մի վանք: *)

Այս միւնոյնը պատմուած է նաև վանքի հին, ձեռագիր կոնդակի մէջ, որ այժմ պահւում է նոյն վանքում:

Նոյն վանքի մի ձեռագիր Ճաշոցի մէջ յիշւում է որ ՊԽԸ=1399 թուին այստեղ վանահայր է եղել Թումա վարդապետը **):

1801 թուին Յովհաննէս եպիսկոպոսը Դաւիթ ամենայն Հայոց կաթողիկոսից կոնդակ ստանալով ժողովարարութիւն է արել և վերանորոգել է այս վանքը, որ «խառնակութենէ կողմանց և ի յանդուգն յարուցմանց և յաւարառութեանց թշնամեաց կողոպտեցեալ և խանգարեալ էր» ***):

Այժմ Ս. Թովմայի վանքն ունի 130. Հայի վարելահող, երկու պուրակ, խոտատեղի 5 Հայի տարածութեամբ, և ընդարձակ արօտատեղի, որոնք մի վարդապետի կապալով են տրուած տարեկան 100 Հայի ցորենով:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Թովմայի վանքը պարսպապատ է և բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից: Պարսպի մէջ կան միջանի սենեակ և ախոռներ:

Տաճարը շինուած է սրբատաշ քարից, արտաքուստ շատ պարզ է, ունի մի ութանկիւնի գմբէթ, բրգաձև կաթողիկէով, որ պսակուած է ոչ թէ սովորական խաչով, այլ մի նիզակով, որի թևերի մի երեսին քանդակուած է Աստուածածնի պատկերը, իսկ միւսին Քրիստոսի խաչելութիւնը: Եղծուած արձանագրութիւնից կարդացւում է լատիներէն տառերով գրուած Եղիսաբէթ Թագուհի բառերը:

*) Չամչեան Պատմ. Ա. 537:

**) Նօտարք Հայոց. եր. 11:

***) Կոնդակից. Դիվան Հայոց պատմութեան. Գ. 2. եր. 143.

1903 թուին Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Արսէն վարդապետը վերցնել էր տուել այդ նիղակը, բերել Աղթամար և մի խաչ տնկել նրա տեղում. սակայն նոյն թուին մի ընկնաւոր կին ս. Թովմայի անունից պահանջել էր, որ այդ նիղակը վերահաստատեն իւր տեղը: Յուզուած ժողովուրդը եկել էր Աղթամար և պահանջել կաթողիկոսական փոխանորդից, որ վերադարձնի նիղակը, որ և կատարել էր:

Տաճարը ներքուստ՝ հիւսիսային և հարաւային պատերին կից ձգւում են մի մի որմնասիւն, որից ումանական կամարներ են բոլորում թէ դէպի սեղանը և թէ դէպի արեւմտեան պատը, որով և՛ կաղմւում են կամարակապ խորշեր: Կողակը բոլորակաձև է, ումանական կամարով և զարդարուած է սսկեղօծ, գեղեցիկ խաչկալով: Կողակի երկու կողմում կան մի մի աւանդատուն, որոնցից հարաւայինի մէջ ամփոփուած է ս. Թովմա առաքեալի մասունքը, Աւանդատների վերև կան գաղտնի պահարաններ: Արեւմտեան պատին կից, խորշերի վերև, կան նոյնպէս երկու աւանդատուն, որոնց դռները բացւում են տաճարի պաւթի կտրան վրայ: Այս աւանդատներից մինը նուիրուած է ս. Պետրոս, միւսը ս. Պօղոս առաքեալի անուան:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 11 մետր, լայնութիւնը 7 մետր, իսկ բարձրութիւնը մօտ 8 մետր:

Գաւիթը շինել է Աղթամարայ Թովմա կաթողիկոսը: Սա ևս սրբատաշ քարից է: Չորս ամբողջական և 8 կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտածև կամարներ, բռնելով թաղակապ ձեղունը: Գաւթի արևելեան պատի մօտ, տաճարի միակ դռան երկու կողմում կանգնած են մի մի վէմքար:

Պարսպից դուրս, հարաւային կողմը, գտնւում է Իւսիւֆի և նրա կնոջ ու ջորու գերեզմանները՝ քարէ շրջապատով պաշտպանուած:

Միքի ներքև խոխոջում է մի սառնորակ աղբիւր՝ որ սուրբ է համարւում:

Արձանագրութիւն.—Ս. Թովմայի վանքի պարսպի վրայ.

Ես Թոմա վրդպտ ծառայ Փիլիպոս կաթողիկոսի արդեամբ դաւադանաւ իմով նորոգեցի զպարիսպս թվ. ՌՃԻ (=1671):

Վերոյիշեալ Թոմա վարդապետը և Աղթամարի Փիլիպոս կաթողիկոսը այստեղ են թաղուած, որոնց տապանազրից զուրկ գերեզմանները այժմ էլ ցոյց են տրւում:

ԴԱՒԱԲՈՅՆԻ Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Գտնուում է Ռշտունիքում, Դաւաբոյնի կոչուած հրուանդանի վրայ, Շատվան գիւղի մօտ: Սա թաղակապ մի հասարակ տաճար է, փայտաշէն դարպասով: Այժմ անխնամ ձգուած է, իսկ նրա 50 չափ վարելահողն ու փոքրիկ պուրակը կապալով է տրուած Աղթամարի կաթողիկոսարանի կողմից:

ԷՐԷՄԵՐԱՅ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ.

Տեղադրութիւն. Այս վանքը տեղաւորուած է Ռշտունեաց գաւառի Էրէմէրայ գիւղի արեւելեան կողմը, հազիւ կէս կիլոմետր հեռու, մի հարթութեան վրայ և պատած է մի հին պարսպով:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց ու մի գաւթից և շինուած է հասարակ, անտաշ քարից: Եկեղեցին 8 մետր երկարութեան և 6 մետր լայնութեան, անսիւն և թաղակապ մի հասարակ շէնք է, մի քառանկիւնի և կամարակապ կոզակով ու երկու խորաններով: Հիւսիսային և հարաւային պատերին կից բոլորում են երկական կիսաբոլոր կամարներ՝ երեքական որմնասիւնների վրայ:

Միակ, արեւմտեան դռան առջև կայ մի գաւթ, նոյնպէս անսիւն, և նոյն ձևի, միայն սրա առաստաղը ոչ թէ կամարակապ է, այլ փոքր ինչ գմբէթայարկ, և մէջտեղում ունի մի փոքրիկ բացուածք: Սրա վրայ հնումը եղել է մի փոքրիկ գմբէթ, որտեղից կախուած են եղել զանգեր:

Պարսպի դարպասի վրայ արձանագրուած է.

Շինեցաւ պարիսպս ձեռամբս մէմար *) Գրիգորին յիշատակ Տէր Աւետիս հերպետին. Թվ. ՌՃԺԲ. (=1663):

Ժողովրդական աւանդութիւնն այս վանքի շինութիւնը Թադէոս առաքեալին է վերագրում և «ծիծաղաբեր» մակդիրը տալիս, բացատրելով, թէ երբ ս. Թադէոս առաքեալն այս կողմերն է եկել՝ Կուռ-դար անունով մի բլրի վրայ նստել է, և յոգնած լինելով, անմիջապէս ննջել: Այս միջոցին նա տեսել է Տիրամօրը՝ ծիծաղկոտ դէմքով:

— Ինչի՞ ես ծիծաղում, հարցրել է Թադէոս առաքեալը:

— Կը ցանկայի, որ այստեղ մի վանք շինուի, պատասխանել է Տիրամայրը:

Թադէոս առաքեալը լսել է այս և հէնց հետեւեալ օրը հիմք ձգել այս վանքին:

*) Թուրքերէն ճարտարապետ:

ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ:

Ս. Սահակի վանքի լերան միւս կողմը, ձորակի մէջ գտնւում է Կարմրակ ս. Աստուածածնի վանքը, որ հնումը Միանձն անապատ է կոչուել և շինուել է Արծրունեաց Գաղիկ Թագաւորի ձեռքով: Այժմ Կարմրակ է կոչւում, որովհետեւ այստեղ պահուելիս է եղել Կենաց լիայտի մատունը՝ Կարմիր ակով գարգարում *):

Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց, որ շինուած է տաշած քարից, դմբէթայարկ է և հարաւային դռան վերեւ ունի մի քարէ վանդակով պատած մի տեղ, որ վերապահուած է եղել Արծրունի Թագաւորներին:

ՎԵՐԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՎԱՐԱԳ:

Տեղադրութիւն. — Վանից դէպի արեւելահարաւ, հազիւ 5 կիլոմետր հեռու բարձրանում են Վարագայ լեռները՝ ապառաժոտ դադաթներով: Այս լեռներն երկու շղթայով ձգուելով հիւսիսից հարաւ, մի ձորակ են կազմում, ուր խստջում է մի առուակ, բաղկացած բազմաթիւ սառնորակ աղբիւրներից: Այս ձորակի արեւմտեան լանջին գտնւում է Վերին Վարագի վանքը: Այստեղից էլ մի սքանչելի տեսարան է բացւում. արեւմտեան կողմում երևում են Վանայ լիճը, Սիւիան լեռը, իսկ արեւելեան կողմում ցցւում են Վարագայ լերան Գալիլիա և Աստղկան բերդ կոչուած քարաժայռերի կատարները, որոնք գրեթէ անմատչելի են: Սրանցից առաջինը Վարագայ լերան արեւելեան ամենաբարձր կատարն է, ուր հինգ մարդ հազիւ հազ կարող է տեղաւորուել, կիսակարմիր գոյն ունի և նշանաւոր ուխտատեղի է համարւում, որովհետեւ, աւանդութեան ասելով, ս. Հովսիսիմէ կոյսը իւր պարանոցից կախած Կենաց լիայտը այստեղ է Թագցրած եղել: Հայ ժողովուրդը հաւատում է, թէ ով մի օրում ծոմ պահելով քառասուն անգամ կարողանայ բարձրանալ այս սեպացած քարաժայռի գլուխը, նա կեանքի մէջ միշտ յաջողութիւն կունենայ:

Պատմում են, թէ անցեալ դարի եօթանասնական թուականներին Մալխաս անունով մինը 38 անգամ բարձրացել, իջել է, սակայն 39 անգամին գլորուել է գետին և անմիջապէս հոգին աւանդել:

Աստղկան բերդ կոչուածը հաւանօրէն Աստղկան մեհեան է եղել. սրա երեք կողմից ցցուած են ժայռեր, իսկ արեւելեան բաց

*) Այս մատունքի հրաջի մասին տես Հաւատքի բաժնում:

կողմում պատ է քաշուած: Այս Աստղեան բերդի հանդէպ ևս կայ մի նոյնալիսի քարաժայռ, որ միենոյն անունն է կրում և որի մի կողմը ևս պատ է քաշուած:

Վերին Վարագի վանքը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից. — մինը, որ հաւանօրէն աւելի հին պիտի լինի, խաչաձև է և առանց խորանների, իսկ միւսը՝ որ սրան կից է՝ քառանկիւնի է և ունի երկու խորան ու երկու խորշ՝ արեւմտեան կողմում:

Այս երկու եկեղեցիներից էլ կիսաւեր պատերն են միայն մնում: Սրանց շուրջը կայ կիսաւեր պարիսպ և խցերի աւերակներ:

Վանքից փոքր ինչ բարձր, մի մեծ ժայռ քարի տակ գտնւում է մի քարայր, ուր, աւանդութեան ասելով, ճգնել է Թողիկ ճգնաւորը իւր աշակերտ Յովելի հետ: Այս քարայրի մօտ դեռ ևս մնում են մի մատրան կիսաւեր պատեր, ուր Թողիկ ճգնաւորը աղօթելիս է եղել: Փոքր ինչ ցածր բլիւնում է մի սառնորակ աղբիւր՝ որ կոչւում է Քրիստոսի աղբիւր: Կայ նաև մի ուրիշ աղբիւր, որ Կաթնաղբիւր է կոչւում:

Վերին Վարագի վանքից փոքր ինչ հարաւ բլիւնում է «Ապարանջանների» կոչուած աղբիւրը, ապարանջանների տրամագիծն ունեցող երեք կլոր ծակերից: Աւանդութեան ասելով այս երեք ծակերից հրկուսի ջուրը Սենեքերիմ արքան նուիրել է իւր դուստր Շուշանին, և մինչև այժմ էլ այս ջրից օգտւում են այդ դստեր կառուցած Շուշանց գիւղի բնակիչները: Երրորդ ծակի ջուրը պատկանում է Ներքին Վարագին:

Այս Ապարանջանների աղբիւրի մօտ ևս կայ մի կիսաւեր մատուռ, որ կոչւում է Ուրբաթ-այր:

Վերին Վարագի հիւ եկեղեցիների և հիւ մատուռների վրայ չկայ հիւ մի արձանագրութիւն, միայն եկեղեցիներից փոքր ինչ բարձր մի քարաժայռի կրճքի վրայ գրուած է.

ՁՄԻՐՇՆ ԵՔ Ի ՔԱ.

ԹՎ. ՌԽԲ (=1593):

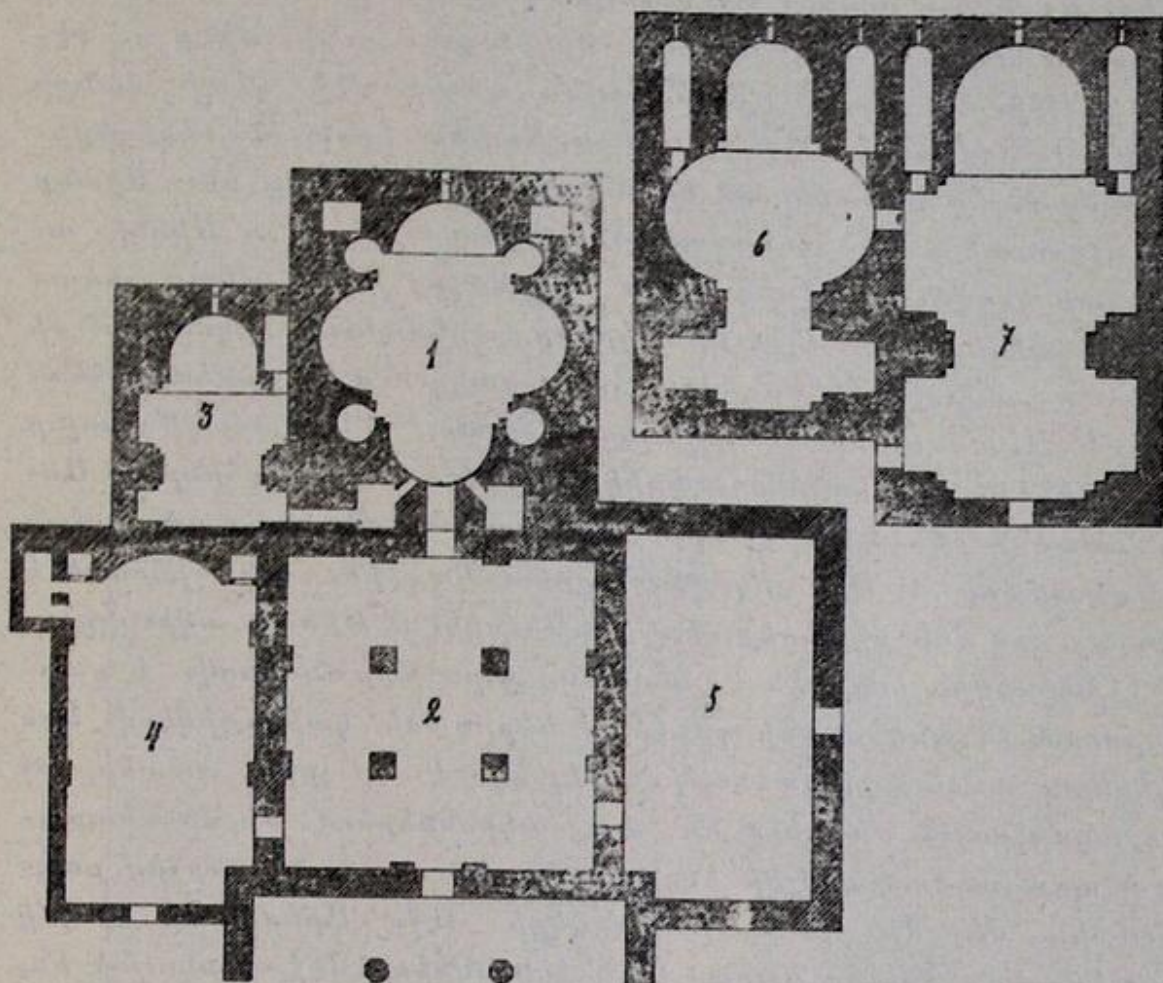
Ներքին Վարագ.—Ներքին Վարագը բարձրանում է համանուն լեռան արեւմտահայեաց լանջին, փոքրիկ, արհեստական հարթութեան վրայ, շրջապատուած հաստ պարսպով, որի անմիջական շրջակայքը ծածկուած են դանադան ծառերով, իսկ արեւմտեան կողմում խոխոջում է մի սաստիկ յորդ աղբիւր: Մի սքանչելի տեսարան պարուրում է այցելուի հոգին. — արեւմտեան կողմում երևում է Վանայ լիճը, ուր երեկոյեան վերջալուսին արևի մայր մտնելը հրաշագեղ տեսք է ստանում, մի քիչ հեռու ցցւում է

Վանի մերկ, ապառաժոտ բերդը, իսկ սրա կողքին՝ Այգեստանը՝ իւր բարձրուղէշ բարդիններով ու ուռենիներով: Հեռուն երևում է Սիփանը: Արեւելեան կողմում ցցւում են Վարազայ ժայռապատ, ասեղնաւոր կատարները:

Կառքի մի անյարմար ճանապարհ ձգւում է Այգեստանից մինչև վանքը:

Ներքին Վարազը բաղկացած է եօթ, միմեանց կից եկեղեցիներից, այս պատճառով և թուրքերը նրան կոչում են Ետտի քիլիսէ (եօթ եկեղեցի): Սրա շուրջը կայ երկյարկանի մի ընդարձակ շինութիւն, պատած հաստ պարսպով, որի ստորին մասը կա-

Ներքին Վարազ

1. ս. Աստուածածին. 2. ս. Գէորգ. 3. ս. Նշան. 4. ս. Խաչ 5. ս. Սիոն. 6. ս. Եովհաննէս. 7. ս. Սուրիա.

ուղցուած է քարից, իսկ վերին մասը՝ անթրծել աղիւսից: Սրա վրայ եղած արձանագրութիւններից երևում է, որ 1777 և 1803 թուականներին այս վանքի Գրիգոր և Ղազար առաջնորդները վերանորոգել են տուել այս պարիսպը:

Այս եօթ եկեղեցիները դասաւորուած են այսպէս.— փոքրիկ նորաշէն նախագաւթից մտնում են ս. Գէորգ անուանով գաւթը (յատակագիծ 2.) այստեղից՝ սրա արեւելեան կողմը շինուած ս. Աստուածածնի եկեղեցին (յատ. 1.) սրա արեւմտահիւսիսային կողմի խորանից ս. Նշան եկեղեցին (յատ. 3.): Ս. Գէորգ գաւթի հիւսիսային կողմը, հետեապէս և՛ ս. Նշան եկեղեցու առջև, գտնուում է ս. Խաչ եկեղեցին, (յատ. 4), որ երկու դուռ ունի, մինը բացւում է ս. Գէորգ գաւթի մէջ, միւսը՝ արեւմտեան կողմից վանքի բակը: Ս. Գէորգ գաւթի հարաւային կողմն էլ գտնուում է ս. Սիոն եկեղեցին (յատ. 5), որ նոյնպէս-երկու դուռ ունի, մինը ս. Գէորգ գաւթի մէջ, միւսը՝ հարաւային պատի մէջ, դէպի վանքի բակը: Ս. Յովհաննէս (յատ. 6) և ս. Սովիա (յատ. 7), եկեղեցիները սրանցից անջատուած են, միայն միմեանց կից են: Սրանք տեղաւորուած են ս. Աստուածածնի հարաւային և ս. Սիոնի արեւելեան կողմը, առաջինից մի և երկրորդից երեք մետր հեռու երկու եկեղեցիներն էլ ունին իրենց արեւմտեան կողմերում մի մի դուռ, սակայն մի դռնով էլ հաղորդակցւում են միմեանց հետ: Ս. Աստուածածնի եկեղեցի.— (յատ. 1) Վարագի բոլոր եկեղեցիների մէջ ամենազեղեցիկը, թերևս և՛ ամենահինը, ս. Աստուածածնի եկեղեցին է, որի յատակագիծը միանգամայն նման է Աղթամարի ս. Խաչ եկեղեցու յատակագիծին: Սա շինուած է անտաշ, մեծ մեծ քարերից, իսկ կաթուղիկէն՝ թրծած աղիւսից:

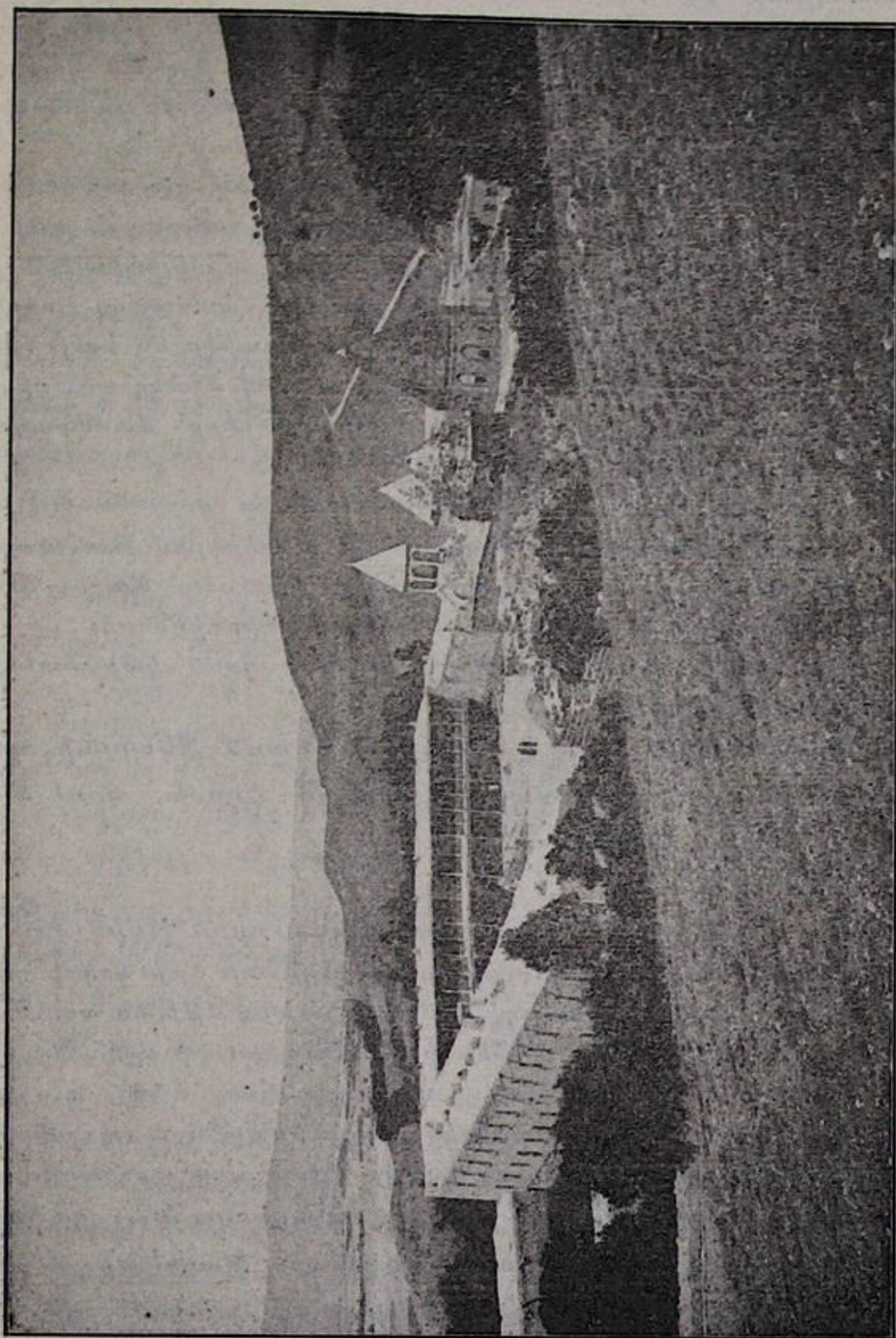
Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, չորս խորաններով, և զարդարուած 12 անկիւնանի գմբէթով և բրգաձև կաթուղիկէով: Այս եկեղեցու առանձնայատկութիւնն էլ այն է, որ չորս պատերը ոչ թէ անմիջապէս միանում են, այլ անկիւններում մի մի մետրաչափ տրամագծով խորշեր են յառաջացնում, որոնց միջից բացւում են մի մի դուռ՝ խորանների մէջ: Արեւմտեան կողմի խորշերի դռները, որ բացւում են խորանների մէջ, փակուած են, որովհետև այս խորշերից մինը Արծրունի թագաւորի, միւսը՝ թագուհու իբր աղօթատեղի է յարմարացրած եղել:

Եկեղեցու բոլոր կամարները պայտաձև են: Չորս փոքր և նեղ պատուհան աղօտ լոյս են սփռում: Միակ, արեւմտեան դուռը բացւում է գաւթի մէջ, որ յայտնի է ս. Գէորգ անուանով: Եկեղեցու պատերն սպիտակացրուած են, մի անկիւնում միայն երեւում է մի գեղեցիկ խաչքար՝ որի տակ երկաթագրով արձանագրուած է.

Ձայս տիպ պանծալի գերահրաշ նշան սուրբ խաչիս, յորում անպարագրելին Աստուած անմեղ մարմնով կա-

մաւ Հաւր և սուրբ Հոգւոյն ի մահ պատարագեցաւ վասն
փրկութեան աշխարհիս, զոր կանգնեցի ես Յովասափ կրօ-

Երևանի զմայր.

հաւորս վասն փրկութեան Հոգւոյ իմոյ. որք երկրպագա-
նէք Քսի Յսի Աստուած զձեզ յիշեսցէ:

Սուրբ Գէորգ զաւիթը. (յատ. 2) շինուած է սրբատաշ քարից և պատերը ծածկուած են իւղաներկ պատկերներով: Գաւիթը քառանկիւնի է, 11,5 մետր մեծութեան: Չորս քառանկիւնի սիւների և ութ որմնասիւնների վրայ բոլորում են նոյնպէս պատած և կամարներ, կրելով ութանկիւնի գմբէթը՝ բրգած և կաթողիկէով: Երեք փոքր և նեղ պատուհաններ բացւում են արևմտեան պատի մէջ, ութ պատուհան էլ կայ գմբէթի վրայ:

Այս գաւթի արևելեան պատն ամբողջովին զարդարուած է սրբերի պատկերներով, և յաճախ տյատեղ է կատարւում առաւօտեան և երեկոյի ժամասացութիւնը: Սրա արևելահիւսիսային կողմում գտնւում են միմեանց կից երեք տապանաքար, որոնք մի ժամանակ գաւթի յատակից փոքր ինչ բարձր են եղել, իսկ այժմ հաւասարուած են և փախաթով ու գորգով ծածկուած, որովհետև այստեղ են կանգնում վանքի միաբանները՝ ժամասացութեան ժամանակ:

Այս երեք տապանաքարի տապանագրերը ցոյց են տալիս, որ այստեղ են անփոփուած Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորի, նրա կին՝ Բագրատունի Գագիկ թագաւորի դուստր՝ Խուշուշ թագուհու և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի մարմինները:

Այս երեք տապանաքարերից երկուսի վրայ կայ հետևեալ տապանագիրները.

ԹՎԻՆ ԴՃՀԱ. Այս է հանգիստ Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին, որ ի Տրապիզոն զգետն Ճորոխ արգելեաց առաջի Վասիլ արքային:

Սրա աջակողմը.

Այս է հանգիստ Սենեքերիմ թագաւորին թՎԻՆ ԴՃՀԸ.

Երրորդ՝ Պետրոս կաթողիկոսի գերեզմանի ձախ կողմի տապանաքարը չունի տապանագիր, միայն աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղ ամփոփուած է Սենեքերիմ թագաւորի կին Խուշուշ թագուհին:

Այս երեք տապանաքարերից փոքր ինչ հեռու, պատի մէջ ամրացրած մի խաչքարի վրայ էլ կայ հետևեալ տապանագիրը.

ՉԾԲ. Այս արձան գերահրաշ կենսունակն... աւժեալ արեամբ Արարչին Յի զոր կանգնեաց Խաչիկ ի վերայ գերեզմանի հաւրեղբաւն... Պետրոսի առաջնորդի սբ. ուխտիս, զոր տաւաշխարհիկ եղեալ փոխեցաւ... և վասն ոսկերաց իւրոց պատուիրեաց. եղբայրն իւր Վարդան մեծաւ աշխատանօք բերեալ հանգուցին ընդ հովանեաւ սբ.

Նշանիս. որք երկրպագէք զվերջացեալս ի բարեաց զաշխատողս սորայ զԳորգ քահանայ յիշեսցիք ի Քր և Ած զձեզ...

Այս գաւթի արեւմտեան դռան ճակատին արձանագրուած է. ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոս կաթողիկոսի եւ Յարեթեան թուականին Ռ. Ղ. է. ամին եւ յօբելեան ի. և մին, Խ. է ընդ նմին.

Կամօք Տեառն բարերարին.

եւ զօրութեամբ սուրբ Նշանին.

Գմբէթայարկ խորանք նորին.

Դարպաս եւ պարիսպ ընդ նմին.

Շինեալք հաստատեն.

Վերակացութեամբ Տէր Կիրակոս վարդապետին.

եւ իշխանաշուք խօճայ Ամիրխանին.

Սարուխանին, Ռուհիճանին եւ Մարտիրոսին

եւ հաւասար ժողովրդեանն.

եւ մէյմար Տիրատուրին.

Յիշեա Քրիստոս յաւուր ահեղին:

Սրանից փոքր ինչ ներքեւ.

Դարձեալ ի մեր Հայոց թուին,

Որ է հասեալ մինչ ի Շիմին *)

Խօճայ Մինասն Վանեցին

Օրհնեալ որդիք եղբօր նորին.

Առին կիւթան բոլորովին

Ետուն ի դուռն սուրբ Նշանին.

Որոց Քրիստոս ողորմեսցի.

Յաւուր մեծի դատաստանին. ամէն:

Սրանից ներքեւ

Ի հայրապետութե Ածատուր կաթողիկոսի շնորհօք աւանագօրին Աստուծոյ. եւ առաջնորդութեամբ սբ կուսին Մարիամու ես Վանեցի ի զիւղէն Շուշանայ: Տրուպ Բարթողիմէոս վարդապետս, աշակերտ Տն Կարապետ քաջ և անյաղթ վարժապետի որ մականունն Կալօ ասի գոլով ա-

*) Այս հինգ տառերի թուական զոմարը կազմում է 1148 որ ասել է թէ հայոց նոյն թուին (=1691):

շակերտ ապրանցի Սիմէոնեանց վարդապետացն: Տեսի
զաւերումն քրիստոսաշէն մաւրն վանօրէից, սբ ուխտս
Վարագայ, վս ծովացեալ մեղաց մերոց, զի կամբէթներն
սեղանքն ամենայն աւերեալ և եկեղեցւոյ ամենայն ինչս
պակասեալ, և իմ յուսալով Ած. վերստին հաստատեցի ամ
զարդիւք, թէ եկեղեցական անօթս թէ խաշինք և առ-
ջառք. և Բ. կամարք դարպասին. մինչ կատարեալ եղև,
և ամէն եղբարք սբ տր Մարկոսն, Աւետիս վրդպտն,
Յովասափ վրդպտն, տէր Սարգիսն, տր Ովանէսն, տէր Կա-
րապետն. Այս եղև թվին ՌՃՀԳ (=1724) ամին, տեղա-
պահութե վազիր Աւդուլա փաշին: Եւ օգնութբ Վանայ
քաղաքի և գիւղօրէից օրհնեալ ժողովրդեան, և պարտ է
տեսողացն վայելել և ողորմիս ասել յամ ժամ ամէն:

Եւ զսբ Խաչավանք ևս նորոգեցի Մուխսի Կարապետս
Թվ ՌՃԽԶ

Մի քիչ ներքև.

Եւ շնորհօք սրբոյ Խաչին
Եղև ծաղկել զաւիթ սորին
Եւ շրջապատըս պարսպին
Համայնգամայն բոլորովին
Նորոգեցաւ ի զարդ սմին
Ի ՌՄԻԶ թուականին
Ի Սերտեմբեր ամսոյ մէկին
Էջմիածնի նուիրակին
Տեառն Պաղտատար վրդպտին
Ողորմութբ իշխանաց քաղաքին
Գերապատուացն ամենեկին:

Ս. Նշան. (յատ. 3).—Ս. Աստուածածնի եկեղեցու արևմտեան
կողմի ձախակողմեան խորանի վերև մի գաղտնի պատուհանաձև
դռնակ կայ, որտեղից մի գաղտնի պահարան տարածւում է մին-
չև եկեղեցու գմբէթը: Աւանդութեան ասելով այս գաղտնի պա-
հարանի մէջ երկար ժամանակ պահուել է Վարագայ Աւագ սուրբ
Նշանը: Նոյն եկեղեցու աջակողմեան խորանից մի նեղ, երկար անցք
տանում է մի փոքրիկ եկեղեցի, որ մի ժամանակ մի դուռ է ու-
նեցել դէպի ս. Գէորգի գաւիթը, որ այժմ մի խաչքարով ծածկ-

ւած է: Այս փոքրիկ եկեղեցին կոչւում է ս. Նշան: Այս եկեղեցին ևս պահպանել է նախնական չորս խորանային եկեղեցիների տիպը, միայն արևմտեան կողմի երկու խորանները փոխուել են կամարակալ խորշերի, շնորհիւ բաւական յառաջացած որմնասիւնների, իսկ արևելեան կողմի արևելահիւսիսային խորանը գաղտնի պահարանի:

Սրա որմնասիւնների վրայ ևս բոլորում են պայտածե կամարներ, որոնց վրայ յանկած գմբէթը երկրաշարժից քանդուել է. այժմ փայտէ գմբէթ են յարմարեցրել:

Ս. ԴՍԱՀ. (յատ. 4.)—Այս եկեղեցին հիմնովին վերանորոգուած է 1817 թ. Գրիգոր վարդապետի նախաձեռնութեամբ և Յակոբ աղայի ծախքով: Վերանորոգութեան միջոցին աւագ խորանի մի գաղտնի պահարանի միջից գտնուել է մի տուփ, որի մէջ ամփոփուած է եղել այն Կենաց փայտը, որով Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը Տրսպիղոնում 1022 թ. յունաց Վասիլ կայսեր ներկայութեամբ ջրօրհնէքին գետը կանգնեցրել է: Եկեղեցին շինուած է մաքուր, սրբատաշ քարից, ունի մի կիսաբոլոր կողակ և երկու խորան. թաղակալ է, և մէջտեղում, ութանկիւնի փոքրիկ հերթիկի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ, փայտաշէն գմբէթ: Երեք փոքրիկ պատուհաններ աղօտ լոյս են սփռում: Եկեղեցին ունի երկու դուռն, մինը բացւում է ս. Գէորգ գաւթի մէջ, իսկ միւսը դէպի վանքի բակը, արևմտեան պատի մէջ: Վերջինիս կամարակալ քարը բեկոռազիր արձանագրութիւնով ծածկուած մի մեծ սալքար է:

Ս. ԽԱՀ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԼԵՋ ՄԻ ԽԱՀՔԱՐԻ ՎՐԱՅ ԱՐՃԱՆԱԳՐՈՒԱԾ Է ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՂԻ յԻշատակարանը, որ չէ աւարտուած, որովհետև աւանդութեան ասելով, ժողովուրդը թոյլ չէ տուել, քանի որ միայն նրա ծախսով չէ կատարուել վերանորոգութիւնը:

Այս արձանագրութիւնը հետևեալն է.

ԹՎ ՌՄԿԶ (=1817) սբ Խաչս բարեխօս է նորոգ շինեցեալ սբ Նշանից եկեղեցուս վսն փրկութեան հոգւոյն Յակոբ ածասէր աղային և որդոյն Գրիգոր աղային և միւսն որդոցն. որ եղև պատճառ շինող սբ Նշանի եկեղեցոյս. և օգնութեամբ.

Այժմ այս եկեղեցին դարձուած է մատենադարան, և այստեղ են պահւում եկեղեցու 278 ձեռագիրները. այստեղ է դրուած նաև Խրիմեան Հայրիկի բերել տուած Գուտտեմբերգի մամուլը և կրոպական ձևի գութանները:

Ս. ՍԻՈՆ. (յատ. 5).—Այս եկեղեցին գտնւում է սուրբ

Գէորգ գաւթի հարաւային կողմը: Սրա կաթուղիկէն և պատերի մի մասը քանդուելու պատճառով, տեղը 1849 թուին ս. Սոփիա եկեղեցու քարերով ցորենի թաղակապ շտեմարան, են շինել: Սրա հարաւային դռան վերև կայ մի մեծ քար՝ սեպածև արձանագրութիւնով ծածկուած:

Ս. Յովհաննէս. (յատ. 6).—Այս եկեղեցին կոչւում է նաև Քառասուն Արեղայից. շինուած է սրբատաշ, մաքուր քարից և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի: Երեքական որմնասիւններ ձգւում են հիւսիսային և հարաւային պատերին կից, որոնց վրայ բոլորում են պայտածև կամարներ, կրելով ութանկիւնի կաթուղիկէն, որ զարդարուած է չորս պատուհանով:

Եկեղեցին ունի մի կիսաբոլոր կամարակապ կողակ, կողքերին մի մի խորան, իսկ արևմտեան կողմում երկու քառանկիւնի խորշ: Կողակի, ինչպէս և սրա ու միջին որմնասեան միջի տարածութիւնը, կիսաբոլոր է: Եկեղեցին ունի երկու դուռ, մինը արևմտեան պատի մէջ, իսկ միւսը հարաւային, որ բացւում է Ս. Սոփիա եկեղեցու մէջ:

Ս. Սոփիա. (յատ. 7).—Այս եկեղեցին աւանդաբար Բերդաւոր է կոչւում, ուստի և հաւանական է, որ վերին մասը յարմարացրուած է եղել պաշտպանութեան: Այժմ կիսաւեր է, կանգուն են միայն պատերը: Շինուած է անտաշ, չափազանց մեծ քարերից: Հիւսիսային և հարաւային պատերին կից բարձրանում են երեք որմնասիւն, որոնց վրայ դարձեալ պատերին կից բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ: Աւանդաբար ասում է, որ եկեղեցին ունեցել է գմբէթ: Կողակը կիսաբոլոր է, կողքերին ունի մի մի խորան, իսկ արևմտեան կողմում մի մի խորշ:

Արևմտեան պատի վրայ կայ հետևեալ կարևոր արձանագրութիւնը.

ՆԼ (=981) թվին. Ես Խուշուշ խաթունս դուստր Գագկայ յազգէն Բագրատունեաց կենակից Սենեքէրիմ ար... սրբ տաճարացս յիշեցէք ի մաքուր...

Այս եկեղեցիների արևելեան և հարաւային կողմը տարածւում է մի գեղեցիկ այգի, որ Խրիմեան Հայրիկը կոչել է Դրախտիկ:

Վանքի շուրջը կայ երկյարկանի մի շինութիւն, բաղկացած 47 սենեակներից, փռից, բաղանիսից և 8 սենեականի դպրոցական շէնքից, ինչպէս նաև Առաջնորդարան կոչուող երկու մեծ դահլիճից:

Վանքի բակում ըղխում է մի աղբիւր:

Պարսպի դարպասի ճակատին գրուած է.

Ի թվին ՌՄԾԲ (=1803) ողորմութեամբն ԱՅ շինեցաւ պարիսպս ձեռամբ Տոն Ղազարու սրբոյն առաջնորդի:

Վարազայ գերեզմանատան մէջ կան հետեւեալ տապանադրները.

Կանգնեցաւ սբ խաչս բարեխօս առ Աստուած. վան փրկութեան հոգոյ Գրիգոր վարդապետին, որ էր... աւագ սբ. Նշանին Վարազայ. թվ. ՌՄԺԸ (=1769) նոյեմբերի ի տօնի Հրեշտակապետին:

Սբ. խաչս բարեխօս է առ Ած վան փրկութե հոգոյ արքեպիսկոպոս Յարութի. վարդապետին, որ է դէտ քաղաքին, թվ. ՌՄԾԷ (=1808):

Ծաղկեալ յարեւ մահ խաչին;

Արեամբ անմահ Վան հայրենեաց.

Սուր, սով ի հուր ազգային

Աղատութեան զոհ անմոռաց:

Եկեղեցւոյ ախոյեան

Ահաւորին փող անողոք

Անբիծ վարուք լոյս բանին,

Սիրոյ ծաւալ կենսանորոգ:

Հոգեաշունչ բանաստեղծ

Սրբութեան սուրբ յերգս աղի,

Յիշատակաւ լից անկեղծ

Զուգիս հայկեան շուք տաճարի:

Այլ ծով արեան արտասուաց

Ի վերջ սե սուգ զիւրան համակեաց.

Սիրան ի ծոցին ի հարուած,

Վան ի Վարագ աւանդ մընաց:

Երեմիա եպիսկոպոս Տէր-Սարգսեան Տէվկանց ծընանի 1831 վախճանի 1885 Յուլիս 10

Պատմական տեսութիւն.—Վարազայ լեռը իւր անմատչելի, սեպացած կատարներով փախստականների մի լաւ ապաստարան է ներկայացնում, ուստի և՛ այստեղ են ապաստանել Սըմբատ Բագրատունին Արտաշէս մանկան հետ, 1) Հռիփսիմեան կոյ-

1) Թովմա Արծրունի եր 54.

սերը երկու քահանաների հետ, որոնք, այժմ Ուրբաթայրք կոչուած, մատրան տեղում հղած քարայրում ուրբաթ օրերը պատարագ են մատուցել և հաղորդութիւն են տուել ս. կոյսերին: 1) Հռիփսիմեանք Վարագի Գալիլեա կոչուած կատարում թագցրել են ս. Նշանի մասունքը և իրենք անցել Վաղարշապատ, թողնելով այստեղ երկու քահանաներին մի քանի կոյսերի հետ՝ ի սպաս ս. Նշանին: 2) Յետոյ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եկել է այստեղ և սըրանց համար շինել եկեղեցի՝ հաւանականօրէն «Ուրբաթայրք» մատուռը: Գրիստոնէութիւնը Հայաստանում պաշտօնական կրօն դառնալուց յետոյ այս լեռը գտնուելով Վան քաղաքի մօտ և ունենալով սքանչելի տեսարան, գրաւել է դէպի իրեն շատ ճգնաւորներ, որոնք լսած լինելով Հռիփսիմեանց այստեղ թագցրած ս. Նշանի մասին, սկսել են որոնել և ահա է. դարում, Վարդ Պատրիկի իշխանութեան միջոցին Թողիկ ճգնաւորի աղօթքով «յայտնի եղև սբ խաչն և, զայն եկեղեցի, կամ զտունն աղօթից ուր եմուտ սբ խաչն, թուցեալ ի վիմէ անտի լերին, ընդարձակեալ նորոգեցին և հաստատեցին վանս միանձանց՝ որ յանուն լերին կոչեցաւ Վարագ»: 3)

Նաև շինեցին ուրիշ տաաներկու եկեղեցի «յանուն իւրաքանչիւրոցն ըստ տեսչութեան լուսաւորացն որ ցուցաւ» 4): Այս տաաներկու եկեղեցիները, աւանդութեան ասելով, եղել են՝ 3 վերին Վարագում, 7 ներքին Վարագում, երկուս ս. Գրիգորում և մէկ Կարմրուորում: 5)

Ի նկատի առնելով, որ Վարագայ վանքը երկար ժամանակ եղել է եպիսկոպոսանիստ և այստեղի վանահայրերը համարուել են Վան քաղաքի և նրա շրջակայքի առաջնորդ՝ հետևապէս և բաւական մեծ ազդեցութիւն են ունեցել Վասպուրականի մտաւոր, հոգեկան և հասարակական կեանքի վրայ, կարևոր ենք համարում գոնէ համառօտակի առաջ բերել սրա վանահայրերի պատմութիւնը 6):

1) Մով. Խորինացի պատ. սրբսց Հռիփսիմեանց.

2) Վանքի կոնդակից.

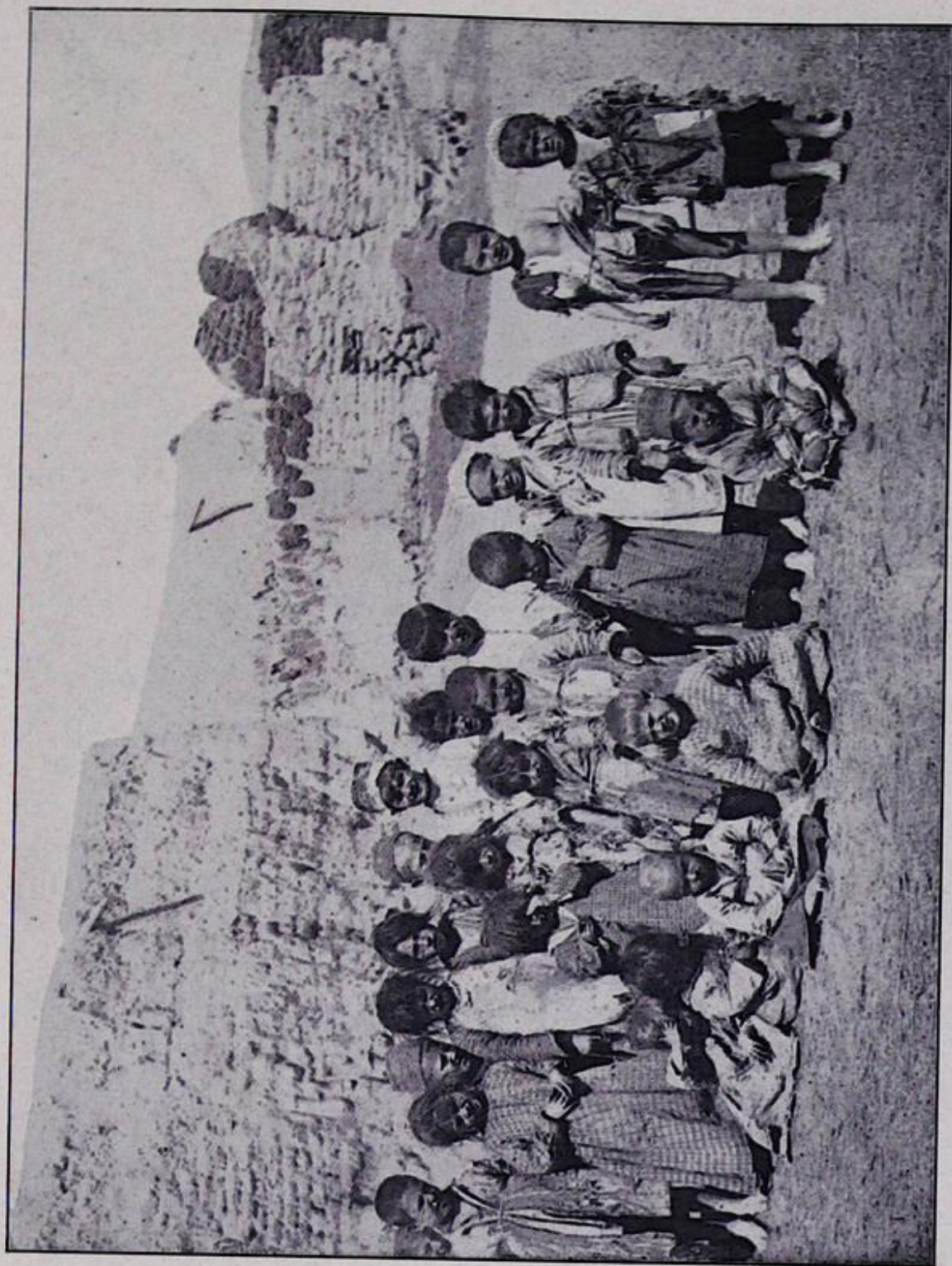
3) Ինճինճ. Ստոր. Հայաս. եր. 191.

4) Ճառքնաիր. հմմտ. Ինճինճ. Ստոր, եր 191.

5) Սարգսեան. եր. 238.

6) Բացի ձեռագրների տպագրուած ցուցակներից թերթել եմ նաև Ս. Տէր Աւետիքեանի Նոր-Ջուղայի և իմ Վասպուրականի անտիպ ցուցակները. նաև օգտուել եմ հ. Ղևոնդ վ. Փիղդալամեանի անտիպ աշխատութիւնից, որ արժ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանը դրեց իմ տրամադրութեան տակ: Խորին շնորհակալութիւն եմ յայտնում վերոյիշեալ երկու գրականագէտներին:

Enfants arméniens villageois.

Հայ գիւղացի մանուկներ.

Հաւանօրէն այս վանքի վանահայր եղել է նախ Թոգիկ ճըգ-
նաւորը և ապա նրա աշակերտ Յովելը, որին յաջորդել է Տաճատ:
Սա պատրաստել է այս վանքի վանահայրերի պատմութիւնը
մինչև իւր ժամանակը, որի մի օրինակը ունեցել է հայր Փիւրղա-
լամեանը, որ խոստացել է հրատարակել, սակայն չի կարողա-
ցել 1):

Սրան յաջորդել է Գրիգոր վարդապետը:

Իննեւորորդ դարու սկզբին Վարազն ընկել է Ամիւլ բերդի
տէր Ութմանիկ տաճիկների իշխանութեան ներքոյ, և Աշոտ իշ-
խանը, մօտաւորապէս նոյն դարի երկրորդ կիսին, խլել է Վա-
րազը նրանցից և նրա վանահայր Գրիգորին բանտից ազատել 2):

949 թուին Վարազայ վանքի առաջնորդ եղել է Անանիա
Մոկացին, որ դարձել է Աղթամաբայ կաթողիկոս 3):

975 թուին Վարազի միաբանութիւնը բանադրել է Ապլղա-
րիպ իշխանին, որ Անձաւացեաց Դերենիկ թագաւորի հրամանով
զրկուելով սղարապետութեան պաշտօնից, դաւաճանութեամբ մատ-
նել է նրան Հեր քաղաքի ամիրային 4):

981 թուին Սենեքերիմ թագաւորի կին Սուշուշ խաթունը
կառուցել է Ներքին Վարազի Ս. Սովիայի տաճարը, ինչպէս ե-
րևում է արձանագրութիւնից:

Հաւանօրէն նոյն ժամանակ Սենեքերիմ թագաւորը, ինչպէս
ասում է Թովմա Արծրունին, «շինեաց ի նոյն տեղւոյ (Վերին
Վարազում) եկեղեցիս մեծածախս, և ի ստորոտ լերինն շինեաց
զխոյակապ և զհռչակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն զՎարազ,
և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս, և զարդարեաց բազում
կրօնաւորօք, և երկնազումար դասիւք սուրբ քահանայիւք. և
կարգեաց նոցա ռոճիկս, և կէին ի խաղաղութեան ի գաւառն Վաս-
պուրականի, ամենայն աշխարհաց անկելոց և գերեւոց տեղի
ապաստանի ի նա գտանիւր 5):

1022 թուին Վարազայ վանքում Սերաստիայից բերել ամ-
փսփել են Սենեքերիմ թագաւորի մարմինը, «ուր առաջին թա-
գաւորքն Հայոց թաղեալ կան ի Վարազայ վանքն սրբոյ Նշանին և
անդ թաղեցին զՍենեքարիմ ընդ հարսն իւր, 6) ասում է Մատ-
թէոս Ուռհայեցին, թէպէտ և՛ յայտնի է որ Արծրունեաց դամբա-

1) Ձեռագիր տետրից:

2) Թովմա Արծրունի. եր. 241.

3) Չամչեան. Հ. պատմ. Բ. 827.

4) Մատթէոս Ուռհայցի. Վաղարշապատ. 1898 եր. 31—32.

5) Թովմա Արծրունի. եր. 345.

6) Մատթէոս Ուռհայեցի. եր. 55.

բանը եղել է Աղբակի և Աղթամարի ս. Պաշ կոչուած վանքերը, գուցէ Ուռհայեցիէն շփոթել է:

1421 թուին առաջնորդ է եղել Վարադայ և տիեզերաւոյս վարդապետ Մարգարէն, որ աշակերտել է Գրիգոր Տաթևացուն 1):

1440-ական թուականներին Վարադայ առաջնորդ յիշուած է Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ 1441 թ. մասնակցել է Էջմիածնում Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին 2):

1085 թուին Անտիոքի Փիլարտոս իշխանի հրաւիրանօք Վարադայ վանքի վանահայր Պօղոս վարդապետը գնացել է Մաւրաշ և այստեղ կաթողիկոս օծուել ամենայն Հայոց, մինչդեռ կային ուրիշ երեք կաթողիկոսներ էլ: Սա վեց ամսից յետոյ հրաժարուել է կաթողիկոսութիւնից և կրկին վերադարձել Վարադ, սակայն վախճանը եղել է նշեսիայում 1093 թուին, ուր գնացել է ս. Նշանը վերադարձնելու 3):

1318 թուին, երբ Վարադայ առաջնորդ է եղել Պետրոս եպիսկոպոսը, թաթարները Ղարբանդաղուլն խանի հրամանով ծանրը հարկերի են ենթարկել ընդհանրապէս բոլոր և մասնաւորապէս Վարադայ վանքը. նաև կապոյտ նշան են հրամայել կարել քրիստոնեաների թիկունքին: Զաքարիա կաթողիկոսը գնացել է խանի մօտ՝ Բաբելոն և թոյլտուութիւն է ստացել վանքերը հարկից ազատելու, սակայն շուտով խանը մեռել է և նրա յաջորդը 1300 հոգի ուղարկել է կրկին անգամ հարկ հաւաքելու թէ՛ ժողովրդից և թէ՛ վանքերից:

Սրանք մի երեկոյ գաղտնաբար եկել են Վարադայ վանքը: Միաբաններն անմիջապէս փախել են, սակայն մի քանիսը բռնուել են և սոսկալի տանջանքների ենթարկուել: Վանքը թալանել են, միայն Ղազար անունով փակակալը փակուել է ս. Յովհաննիսի եկեղեցում, փակելով երկաթէ դուռը, միւս միաբանները մեծ նեղութեամբ ձմրան ցրտին ապրել են լերան վրայ, մինչև որ թաթարները ամէն ինչ կողոպտելով հեռացել են 4):

1501 թուին յիշատակուած է ձեռագրների յիշատակարաններում Ատոմ անունով փիլիսոփայ և աստուածաբան վանահայրը և Զաքարիա երգիչը, որ Վարադի մասին մի ներբող է գրել:

1) Յիշատակարան Աւետարանի Վանի Արարուց եկեղեցու հմտ Նօտարք Հայոց. եր. 66.

2) Ինճ. Հնախօսութիւն, Գ. 288. Իմ Վասպուրականի Ձեռագրների ցուցակը. Կտուցի ձեռագիրներ՝ № 272.

3) Մատթէոս Ուռհայեցի. 231, 244.

4) Ագուլիսի ս. Թովմայի վանքի ձեռագիրների յիշատակարանից. Աղգ. Հանդ. Գ. XII եր. 163.

Իսկ կէս դար յետոյ Մարգարէ եպիսկոպոսը, որ միաժամանակ եղել է նաև վանի առաջնորդ:

1534 թուին Շահթահմազը կողոպտել է ինչպէս Վանը, կոտորելով 15,000 մարդ, այնպէս և Վարազը 1):

Սրա ժամանակ Վարազի միաբաններից մեծ հռչակ են ըստացել Կարապետ վարդապետը՝ Ծագ կոչուած և Պօղոս վարդապետը Մոկաց Բար գիւղից, որ երկար ժամանակ շրջել է քարոզելով և շինել է Գողթնեաց աշխարհում միջանի եկեղեցիներ 2):

Մարգարէ եպիսկոպոսին 1596 թուին յաջորդել է Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը, որի վանահայրութեան միջոցին Վարազայ միաբաններից Կարապետ եպիսկոպոս արարեցին, Ջամալ մականունով, փիլիսոփայի հռչակ է ստացել, իսկ սրա եղբօրորդի Բարսեղ վարդապետը պատրաստել է մի տարեգրութիւն, որ դեռ ևս չէ հրատարակուած: Նշանաւոր է եղել նաև Յովհաննէս վարդապետը, որ բաւական տաղեր և երգեր է յօրինել: Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին յաջորդել է Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը և սրան Կիրակոս վարդապետը: Սրա վանահայրութեան միջոցին՝ 1648 թուին Վասպուրականում տեղի է ունեցել մի սոսկալի երկրաշարժ, որից կործանուել են նաև Վերին և Ներքին Վարազների եկեղեցիները, սակայն հետևեալ տարին սկսել են վերանորոգել. այսպէս Վարազի այդ ժամանակուայ առաջնորդ Կիրակոս վարդապետը շինել է ժամատունը, վանեցիներ՝ Խօջայ Ամրխանը ս. Խաչի եկեղեցին, Մարխաս Չալապին՝ Աստուածածնի եկեղեցին, Խօջայ Դիւանչին՝ ս. Սիոն եկեղեցին, և Խօջայ Յովհաննէսը՝ սուրբ Նշանի եկեղեցին. ֆառցել է միայն Բերդով եկեղեցին և Քառասուն արեղայից եկեղեցին 3):

Այս երկրաշարժից հազիւ երեք տարի անցած՝ Խոջապ բերդի Սուլէյման բէկը Չոմար անունով պաշտօնանկ փաշայի հետ յարձակուել է Վարազի վրայ, սոսկալի տանջանքներ տալով միաբաններից երեքին՝ չի կարողացել իմանալ վանքի իրերի թագըստեան տեղը, սակայն յետոյ մրճով խփելով եկեղեցիների պատերին՝ գտել է թագստարանները և եղած բոլոր անօթները, գլուխները, սրբութիւնները տարել Խոջաբ, որոնց թւում նաև ս. Նշանը, որը յետոյ վանեցիները մեծ փրկանք տալով առել են և բերել դրել Վանի Տիշամօր եկեղեցին 4):

1) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրներ, Լիմի ձեռագիր № 21.

2) Առ. Դավրիժեցի գլ. ԻԳ.

3) Առաքել Դաւ. գլ. ԼԷ.

4) Առաքել Դաւրիժեցի գլ. ԼԸ և ԽԲ.

Կիրակոս վարդապետին յաջորդել է Պողոս վարդապետը՝ Սրա ժամանակ, 1654 թուին, Աղթամարի Մարտիրոս կաթողիկոսն օգտուելով Օսմանցոց և Պարսից մէջ ծագած պատերազմից, հրովարտակ է ստացել Օսմանցոց Մահմուտ սուլթանից, որ օսմանեան պետութեան ենթարկուած Վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հոշապ, մինչև Համիթ ոչ թէ Պարսից իշխանութեան ենթակայ էջմիածնի կաթողիկոսին, այլ Աղթամարի կաթողիկոսին պիտի ենթարկուին։ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցին բողոքել է սրա դէմ և նրա հաւանութեամբ Պողոս վանահայրը իբր էջմիածնի վէժիլ Վանի դատարանում ապացուցել է, որ այս վիճակներն սկզբից ի վեր ենթարկուել են էջմիածնի կաթողիկոսին, և 1848 ղուրուշ տալով Մարտիրոս կաթողիկոսին, նրանից գիր է առել, որ այդ վիճակները պատկանում են Վարազայ վանքին, որպէսզի այլևս չկարողանան գրգռել օսմանցիներին, թէ այս վիճակների տուրքը պարսից երկիրն է գնում։ Սակայն սրանով վէճը չէ վերջացել, Աղթամար կղզու իշխող Ապդուլլայ-Չէլեպին Պողոս վարդապետի հետ դատ է սկսել, թէ Աղթամարի կաթողիկոսի համար ինքը բաւական գումար է ծախսել և հրովարտակ բերել տուել, որովհետև նա խոստացած է եղել տարեկան 300 ստակ Վանի բերդին և 10,000 ստակ իրեն տալ, այժմ քանի որ վերոյիշեալ վիճակները մնայել են Վարազայ վանքին, այդ տուրքը պէտք է Վարազը վճարէ։ Պողոս վարդապետը համաձայնել է և գիր առել նրանից 1)։

Պողոս եպիսկոպոսին յաջորդել է Յովհաննէս վարդապետ Թիւթիւնճին, որ Արեւելցի ևս է կոչւում։ Սա շինել է Վերին Վարազից Ներքին Վարազ իջնող ջրանցքը, որ կործանուել էր 1648 թուի երկրաշարժից։ Այս բաղաւախդիրը իբր էջմիածնի նուիրակ բաւական նուէրներ հաւաքելուց յետ՝ կաշառք է տուել և Պօլսոյ պատրիարք դարձել 1663 թուին 2)։

Յովհաննէս վարդապետին յաջորդել է Յովսափ վարդապետ Ղափանցին և ապա Կարապետ վարդապետը Կալոյ մականունուած, որ յայտնի է իբր փիլիսոփայ և աստուածաբան և վախճանուել է 1699 թուին։

Սրա մահից յետոյ Վանի իշխանները հրաւիրել են Բաղէշից Ստեփաննոս վարդապետին, որ իբր Վանի առաջնորդ, վանահայր է համարուել և՛ Վարապի։ Սա առաջնորդութիւն է արել 18 տարի, սակայն առանձին խնամք չէ տարել Վարազի վրայ, որի պատճառով և՛ վանքը բաւական անշքացել է և աւերուել։

1) Զամբու. դլ. ԺԱ.

2) Զամչեան պատմ. Հայոց Գ. հ. եր 692—6.

Ստեփաննոսին յաջորդել է Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Շուշանցին, որ եկել վերանորոգել է Վարազայ վանքը 1724 թուին. 1)

Սրան հաւանօրէն յաջորդել են Յովհաննէս և Սամուէլ վարդապետները, որոնց մասին յիշուած է Վանի Տիրամայր եկեղեցու մի ձեռագիր յայսմաւուրքի յիշատակարանում 1740 թուին:

Վերոյիշեալ վանահայրերի անմիջական յաջորդը թերեւ Գրիգոր եպիսկոպոս Շուճուհականցը լինի, որ 1747 թուից յետոյ յիշատակարաններում յիշուած է իբր Վարազայ վանահայր: Սա 1759 թուին Վանի ժամանակակից իշխաններ Ղարասէֆերեան Մահտեսի Թովմայ աղայի և Պարեկեանց Պարեկ աղայի հետ Վարազի ս. Նշան խաչը Վանի Տիրամայր եկեղեցուց փոխադրել է նոյն քաղաքի ս. Էջմիածին եկեղեցին, որ այնուհետեւ կոչուել է ս. Նշան: Գրիգոր եպիսկոպոսը վախճանուել է Վարազում 1769 թուին: 2)

Սրան յաջորդել է Բաղդասար վարդապետը, որ 1779 թուին նկարներով զարդարել է Վարազայ վանքի դարպասի պատերն ու սիւները: Ապա հրաժարուել է վանահայրութիւնից և քաշուել Կարմրուորայ վանքը. ուր և մեռել է 1784 թուին: 3)

Սրա անմիջական յաջորդը յայտնի չէ. իսկ 1801 թուին Վարազայ առաջնորդ է կարգուել Յարութիւն եպիսկոպոս 4) Բաղիշեցին, որ վախճանուել է 1808 թ. առանց մի որեւէ նշանաւոր գործ անելու:

Սրան յաջորդել է Գալուստ եպիսկոպոսը, վանեցի, Լիմ անապատից: Սա քակել և վերանորոգել է Վարազայ ս. Խաչ եկեղեցին, ուր և գտել է Գետարգել ս. Նշանը: Սա վերանորոգել է նաև միաբանութեան ընտանոցները: Իբր միաժամանակ Վանի առաջնորդ նա գործել է մինչև 1820 թուականը 5):

Այս միջոցին Վանի առաջնորդ ընտրուել է Սարգիս վարդապետ Պարտիզակցին, որ միանգամայն համարուել է և՛ Վարազայ վանահայր: Սրա խնդրով Յոհան Վանանդեցի քահանան գրել է Վարազայ խաչի ներբողական պատմութիւնը 6): Սա կարճ միջոցից յետոյ հրաժարուել է առաջնորդութիւնից, որին տեղապահ կարգուել է Բարսեղ վարդապետը, մինչև որ Կարապետ պատրիարքի կոնդակով Վան առաջնորդ է եկել Մկրտիչ վարդա-

1) Վանքի դաւթի դռան արձանագրութիւնից.

2) Տաղանադիրը Վարազում:

3) Տաղանադիրից.

4) Դիվան Հ. պատմ. Զ. գիրք եր. 142.

5) Տաղանադիրը.

6) Տպուած է Մոսկուա Մսեր Մազիստրոս Մսերեանի ձեռքով:

պետ Գաղատացին, որին Վանի ապստամբ Թամուր փաշան հրաւիրել է Խոշապ և խեղդամահ անելով 1832 թ. գրաւել նրա ունեցածը:

Սրան յաջորդել է Ղազար վարդապետ Բերկրցին, որ շինել է Վարազի խարխալեալ պարիսպն ու առաջնորդարանը, ինչպէս նաև նորոգել է Քաղաքամիջի առաջնորդարանը: 1836 թուին սա հրաժարուել է առաջնորդութիւնից, որովհետև Վանի մեծամեծները կեղեքելով հասարակութիւնն ու վանքերը, հանգիստ չեն տուել սրան: Սրա յաջորդ Յարութիւն վարդապետ Սարալեանը կարողացել է ընկճել այդ մեծամեծներին և պաշտպանել հասարակ ժողովրդի շահերը, սակայն երբ 1839 թուին սա գնացել է Էջմիածին Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուելու, Վանի մեծամեծներն օգտուելով նրա բացակայութիւնից, մի մեծ բողոքագիր են կազմել և ուղարկել Պօլսի Յակոբ պատրիարքին, որը և հրաժարեցրել է նրան Վանի առաջնորդական պաշտօնից: Յարութիւն կաթողիկոսն այս լսելով՝ Էջմիածնից ուղղակի գնացել է Պօլիս, իւր ամբաստանողների դէմ մաքառելու, սակայն երբ պատրիարքը սպառնացել է նրան աքսորել, ակամայից կաթողիկոսութիւն է ընդունել:

Սրա փոխարէն առաջնորդ Վանի և վանահայր Վարազի վանքի եկել են Պետրոս արք-եպիսկոպոս Կուրապցին, որ Գլաւայ վանքի վանահայր է եղել և Մկրտիչ վարդապետ Նարեկացին, որոնք առանց մի նշանաւոր գործ կատարելու, Վանի ներքին յուզմունքներից ստիպուած հրաժարուել են պաշտօնից: Մկրտիչ եպիսկոպոսը վախճանուել է 1848 թուին Նարեկայ վանքում, որի վանահայրն է կարգուել:

Սրանից յետոյ առաջնորդ է կարգուել Մովսէս վարդապետը, Լիմ անապատից, որի ժամանակ տեղի են ունեցել խան Մահմուտ և խան Աւդալ եղբայրների և Բադր խան քիւրդ բէյի ապստամբութիւնը Ճզրայի և Պուխտանի սահմաններում, որից օգտուելով և Վանի թիւրք գլխաւորները նոյնպէս՝ ապստամբել են և փաշա նշանակել իրենց կողմնակից կոյր Մուստաֆա-բէյին և սկսել կեղեքել հայերին, մինչև որ 1847 թուին Օսման փաշան զօրքով եկել է և վերջ դրել այս խռովութիւններին ու կողոպուտին: Այսպիսի մի ծանր ժամանակ, առանց մի որևէ նշանաւոր գործ անելու, Մովսէս վարդապետը ծերութեան պատճառով 1746 թուին հրաժարուել է առաջնորդական պաշտօնից և քաշուել ս. Բարդուղիմէոսի վանքը իբր վանահայր, ուր և վախճանուել է:

Սրան յաջորդել է Գաբրիէլ վարդապետ Շիրոյեանը, վանեցի, Լիմ անապատի միաբաններից: Սա առանձին ուշադրութիւն է

դարձրել Վանի կրթական վիճակի վրայ և տեսուչ է կարգել Թոփուզկան Յակոբ վարդապետին: Իբր վանահայր Վարազի, նա երկրաշարժից կործանուած Սիոն եկեղեցին դարձրել է ցորենի շտեմարան: 1850 թուին նա եկել է Էջմիածին և եպիսկոպոս ձեռնադրուել, և Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի մահից յետոյ Աղթամարի կաթողիկոս է ընտրուել, սակայն յաճճ չէ առել, որովհետև Ներսէս կաթողիկոսը, որ նրան եպիսկոպոս էր ձեռնադրել և Վասպուրականի առաջնորդ կարգել, ստիպել էր նրան ուխտադրուի չլինել: Սրա առաջնորդութեան վերջին տարին, այն է 1857 թուին Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետը Յակոբ պատրիարքի կոնդակով եկել է Վարազ և մեծ ջանք դործ դնելով հանել է վանքը Վանի առաջնորդների իրաւասութիւնից և դարձրել մի անկախ վանք՝ ենթարկուած Կ. Պօլսոյ պատրիարքի անմիջական իշխանութեան և այսպիսով ազատել վանքը Վանի մեծամեծների շահատակութիւններից:

Խրիմեան այստեղ բացել է տպարան և շարունակել հրատարակել իւր «Արծուի Վասպուրական» ամսաթերթը, հիմնել է ժառանգաւորաց դպրոցը, որի յիսնամեակը շքեղօրէն տօնուեց անցեալ 1910 թ. և որը ունեցաւ մի քանի շատ նշանաւոր աշակերտներ՝ ինչպէս Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեան, Արսէն Թոխմախեան, Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեան, Արիստակէս վարդապետ Դեկանց, Նշան Շիրվանեան, Տիգրան Ամիրջանեան, Մանուէլ Անանեան, Մանուէլ Միրախորեան, Պետրոս Գափամաճեան և ուրիշներ:

Արծուի Վասպուրականը հրատարակուել է մինչև 1864 թ. և ապա կրկին՝ 1872 թուին իբր շարաթաթերթ Մանուէլ Անանեանի խմբագրութեամբ, միայն մի տարի:

1880 թուին ժառանգաւորաց դպրոցը վերածուել է երկրագործական վարժարանի Խորէն Խրիմեանի տեսչութեամբ, Ներսէս վայից բերուել են երկրագործական նոր ձևի գործիքներ և Խրիմեանի ջանքով գնուել է Սալախանէ ահագին կալուածքը յատկապէս երկրագործական վարժարանի համար:

Խրիմեանի հեռանալով վանքն սկսել է անշքանալ, իսկ 1896 թուին ենթարկուել է կոտորածի ու կողոպտման, որից յետոյ նորից սկսել է բարգաւաճիլ, միայն կրկին ենթարկուելով Վանի առաջնորդարանին և կառավարուելով մի առանձին հոգաբարձական մարմնով, որի 7 անդամները վերընտրոււմ և հաստատուում են Պօլսոյ պատրիարքից այն 21 անձերի ցուցակից, որ կազմում է Վանի քաղաքական ժողովը:

Վարազայ վանքում այժմ կան միայն երեք վարդապետ, ու

րոնք ուտեստ և ամենաչնչին բռնիկ են ստանում հոգաբարձութիւնից:

Վարազայ վանքը այժմ ունի 619 չափ վարելահող, և ահագին արօտատեղի, չհաշուած Սալախանէ կալուածքը, որ բրդերից յափշտակուած լինելով՝ դեռ ևս վիճելի է:

Սենեքերիմ Թազատրի դուստր Շուշանի դամբարանը

Վանքը 1910 թուին ունէր 1393 ոչխար և 121 տաւար, նաև դպրոցի յիսնամեակի առիթով կազմուել է 69191 դուրուշի (=5535 ռ. 28 կ,) մի դրամագլուխ՝ յատկապէս դպրոցի համար:

ՇՈՒՇԱՆԻՑ Ս. ԳԷՈՐԳ.

Այս հասարակ, անշուք եկեղեցին, որ գտնւում է Շուշանց գիւղում, ներքին Վարազի մօտ, յիշատակութեան արժանի է միայն իւր հիմնադրի, Սենեքերիմ Թադաւորի Շուշան դատեր պատճառով, որի գեղաքանդակ մահարձանը կանգնած է նոյն գիւղում, եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու:

Ամէն տարի, ապրիլի 23-ին ահագին բաղմութիւն Վանից և շրջակայ գիւղերից գալիս է այստեղ ուխտ:

ԿԱՐՄՐՈՒՈՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ:

Տեղադրութիւն.— Կարմրուորի ս. Աստուածածնի վանքը գտնւում է Վարազայ և Զիաթնուկ լեռների լանջին տարածուած մի փոքրիկ հարթութեան վրայ. առջևում բացւում է մի սքանչելի տեսարան՝ երևում են Վանայ լիճը, Այգեաստանը, Սիփան, Արտաս, Նեմրուդ լեռները:

Այգեաստանից հազիւ 3, իսկ Վարազայ վանքից մէկ կիլոմետր հազիւ հեռու լինի:

Վանքի նկարագրութիւնը.— Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից. պարսպապատ է և ունի 15 սենեակ:

Եկեղեցին շինուած է հասարակ, անտաշ քարից: Երկու քառանկիւնի ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է կլոր գլմբէթը, կոնաձև կաթողիկէով: Կողակը կիսաբոլոր է և ունի խաչկալ սր. Աստուածածնի պատկերով, կողքի խորանները դարձուած են ս. Յովհաննիսի և սր. Գէորգի անուան նուիրուած սեղանների:

Միքանի փոքրիկ, նեղ պատուհաններ աղօտ լոյս են սրբուում: Գաւթը նոյնպէս երկու ամբողջական և ութ կիսասիւններով մի հասարակ շէնք է, միայն առանց գմբէթի:

Արձանագրութիւններ.— Եկեղեցու արևմտեան դռան վերև,

ի թուականութեանս հայկազնին ՌՄԻԸ (=1779) ամին նորոգեցաւ տաճարն ՚ի հնմէ Կարմրուորոյ սր Ածածնի կաթողիկէ եկեղեցին ձեռամբ մեծի Բաղդասարի նուիրակ էջմիածնի և առաջնորդ Վան քաղաքի յիշատակ իւրն և ծնողի և փրկութիւն հոգւոց նոցին, մեղաց մուրհակն ջընջեսցին, որք հանդիպիք տուք ողորմի:

Այս է արձան սր Ածածնին, զոր ի սմա պատարագի Յս Գս ի փրկութիւն ազգի մարդկան, և կատարի կարգ

հի գոր վերստին նորոգեցաւ ձեռամբ ածասէր խաւճեայ Զիրաքի: ԶՄիրաքն յիշատակ իւր հգ. և իւր ծնողացն հօրն մելիք Սարգսին մօրն Զանաղին և եղբարցն Գրիգորն, Մելիքզատին, և խճյ Զիրաքին կողակից Սուլթին որդին Ալխասին, Միրզին, և հօրեղբօր խճյ Շիրաքին. ի թվաբերութեան հակեազեան սեռիս հայոց տօմարիս ՌԿԶ (=1617) առաջնորդ սբ ուխտին Վարազայ Մարտիրոս վրդպտն սբ. ուխտիս Զաքարէն շինեցի ձեռամբ խաւճայ Միրաքի Մելքն որ սուրբ յիշատակ իւր հոգն և իւր ծնողացն հաւրն Մկրտչին մաւրն Սաֆարմէլիքն և եղբաւրն զԽաչտրն, Զիրաքն, Ածատրն և որդոցն Միրունին, Ամիրզատն, Տէր Ըստեփանսն, զխաճայ Աւետին և Զիրաքին:

Արևմտեան կողմի սենեակներէից մինի վրայ, բեռագիր արձանագրութիւնից բարձր.

Նորոգ նորոգեցաւ պարիսպն սբ. վանքին Կարմրուոր կոչեցեալ սբ. Ածածին կամօք և ձեռնտուութեամբ իշխան պն Ղարասաֆարենց Յկբ աղային ՌՄԿԶ (=1817) թվին:

Կարմրուորի վանքում կան հետևեալ տապանագրերը.

Զքնաղ այս տաճար ի բարձ սոյն բլրի,

Գրաւէ զանուն սուրբ Աստուածածնի,

Որոյ արտաքին բովանդակ շինուած

Հիմնովին խախուտ կացեալ յերերի:

Տէր Իգնատիոս արքեպիսկոպոս

Դէտ Վասպուրականս կացեալ գաւառի,

Ի հիմանց քակեալ նորոգ նորոգեաց

Զարտաքին շինուածս և որ ի կարգի:

Յամի Տռն 1866. ի մայիսի 16:

— 0 —

Կարեկից անցորդ, դարձիր յայս տապան,

Զննել թէ ոյր է այս դի անկենդան.

Հայր Բարդուղիմէ ուշիմ գիտնական

Բնիկ Պօլսեցի ծնունդ պատուական,

Վարդապետ բարի լուսաւորչական,

Եւ գայ հասանէ ի քաղաքս Վան,

Զամս երեսուն գայս սուրբ մենաստան,

Շահեալ պաշտօնիւ վերատեսչական,
 Հասեալ ցհասակ ալեաց ծերութեան
 Կնքեաց զկեանս իւր գործովք բարութեան:

1862 Դեկտ. 8.

Այս շիրմի խաչքարի շուրջը.

Ի սոյն ժամանակի վերակացու էր Դալալեան Սարգիս ի մէջ սբ ուխտիս: Ի ժամանակս Իգնատիոս արքեպիսկոպոսի շինեցաւ տապանս արդեամբ աղա Մարտիկեանց չորից եղբարց Մհ. Եղիազար, Մհ. Յակոբ, Մհ. Սարգիս և Յոհաննէս. սիրելի որդեգիրք Բարդուղիմէոս վրդպտին 1867 աբրիլ 6.

— o —

ՏՐ | ԱԾ

ՅՍ | ՔՍ

Կանգնեցաւ սբ խաչս բարեխօս առ Ած վս սբ Էջմիածնայ նուիրակ Բաղդասար վարդապետի, որ էր առաջնորդ Վանայ քաղաքի:

— o —

Գաւթի ձախ կողմի մի խաչքարի վրայ.

Յիշատակ է սբ խաչս Վարդան վարդապետին:

— o —

Շիրմի խաչքարի վրայ.

Ես եպիսկոպոս Յակոբ Խիզանցի,

Խաչս կնսատու պարծանք Պօղոսի,

Յամ. ընթացս վաղանցուկ երկրի,

Ի վերայ ուսոյս որ միշտ կրէի.

Յայժմ շիրմիս վրայ վկայ թող կանգնի,

Որ մեծ յուսով ես գայն պաշտեցի:

Յամի Տոն 1893

Յունուարի 18.

Նոյն շիրմի քարի վրայ.

Ութսուն և եօթ ամաց հասակի.

Յակոբ սրբազան բնիկ Խիզանցի.

Ահա աստ հանգեաւ յանլոյս տապանի,

Կայ միշտ սպասու գալստեան Փրկչին:
Յամի Տն 1893 յուն. 18.

Կարմրուորի եկեղեցու և գաւթի մէջ կան սեպածն արձա-
նագրութեամբ քարեր, որոնք ընդօրինակել են Լեմանն ու Բելքը:
Վանքը ունի մօտ 200 չափ վարելահող, կառավարւում է մի
յատուկ հոգաբարձական մարմնով. վանքում ապրում է մի վար-
դապետ իբր վանահայր՝ ստանալով հոգաբարձութիւնից ուտեստ,
հանդերձ և ամսական 30 դուրուշ (2 ր. 40 կ.) ոռճիկ:

ՍԱԼՆԱՊԱՏՈՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ.

Տեղադրութիւն.—Այս վանքը գտնւում է Վանից դէպի ա-
րեւելահարաւ, հազիւ վեց կիլոմետր հեռու, Վարազայ լեռան ստո-
րոտում ձգուող մի ձորակի մէջ բարձրացած բլրակի գագաթին:
Ձորի միջով հոսում է Ջառնապատ կոչուած յորդ աղբիւրի յըս-
տակ ջուրը: Վանքի շուրջը ցցուած են Վարազայ լեռների սրա-
ծայր, լերկ ժայռերը:

Ամառն այստեղ բաւական հով է և ջուրն սքանչելի, ուտի
և Վանից շատ ընտանիքներ գալիս են այստեղ, ամառանոց, ա-
պաստանելով կամ վանքի սենեակների և կամ վրանների մէջ:

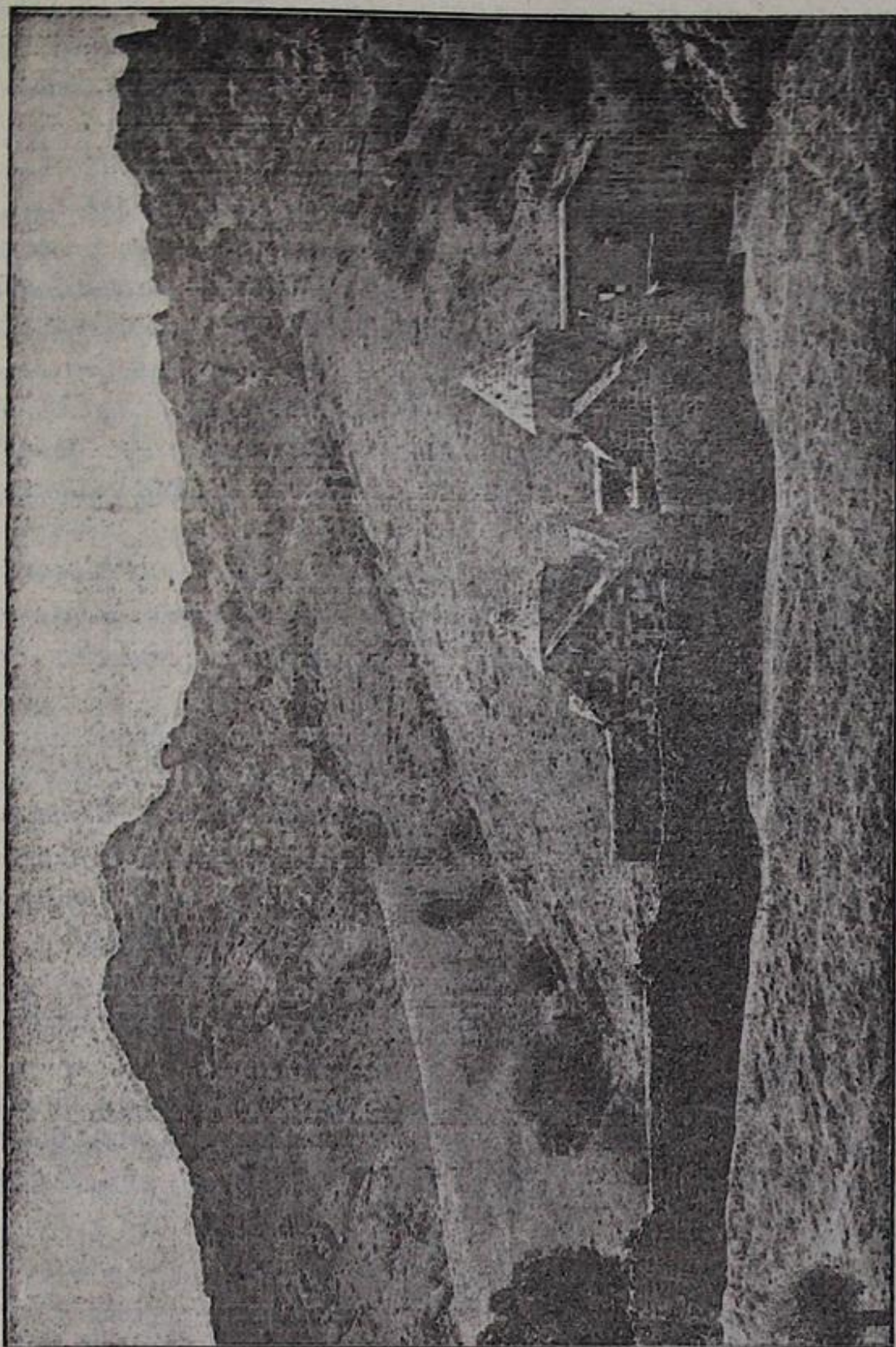
Կառքի մի շատ վատ ճանապարհ Վանից բարձրանում է
մինչև այս տեղ: Մի կածան դէպի արեւմուտք ուղղուելով իջնում
է «Նրուսաղէմայ ձոր» կոչուած անտառապատ ձորակը, ուր
կայ մի կիսաւեր ուխտատեղի: Այս ձորակի մասին աւանդու-
թիւնն ասում է, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը այստեղ 18 տարի
ճգնել է՝ բաղձալով դռնել ս. Հռիփսիմէի բերած ս. Նշանը, և մի
օր երազում տեսել է որ այս ձորում մի քաղաք կայ, միանգա-
մայն նման Նրուսաղէմին, ուտի և այդ ձորը կոչել է Նրուսաղէ-
մի ձոր:

Պատմական տեսութիւն.—Աւանդութեան ասելով Ս. Գրի-
գորի վանքը հիմնել է ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ կառուցանելով ս.
Կարապետի անուան նուիրուած եկեղեցին: Ինքն էլ այս կողմե-
րում ճգնաւորական կեանք է վարել, փափագելով գտնել ս. Հռիփ-
սիմէի բերած աւագ սուրբ Նշանը: Մինչև այժմ էլ ցոյց է տըր-
ւում այն փոքրիկ մատուռը, վանքից քիչ բարձր, անտառի մէջ,
որ եղել է ս. Գրիգորի աղօթատեղին:

Մի այլ աւանդութիւն ասում է, թէ այս վանքը ուրիշ տաան
և մէկ վանքերի հետ կառուցուել են VII դարում ի յիշատակ այն

տասերկու լուսեղէն մանրի, որ թողիկ ճգնաւորի աղօթքի շնորհիւ
 հրեացիլ են ս. Խաչի դիւտի միջոցին 1)։

Ս. Գրիգոր

Թէպէտ ոմանք, ինչպէս հ. Իսճիճեան, հ. Սարգսեան, Վար-
 դան աշխարհագրի «Զորավանս որ է Սալնապատ» վկայութեան

1) Իսճիճ. Նոր Հայաստան. Էր. 148.

վրայ հիմնուելով Մալնապատի ս. Գրիգորը նոյնացնում են Ձորավանքի հետ, սակայն ինձ թւում է, որ սխալւում են: Ձորավանքը գտնուել է այժմեան համանուն գիւղում, որ հազիւ 2 կիլոմետր հեռու լինի ս. Գրիգորից, ուղղակի Կողբանց գիւղի հանդէպ, որին և շատ՝ յարմարւում է Թովմա Արծրունու հետեւալ յիշատակութիւնը:

Դառնայր Աշոտ ընդ զերծ քարանձաւի ի յարեւելից կուսէ լերինն Վարազայ ի վերայ գեղջն Կողպանից, հանդէպ եկեղեցւոյն սրբոյն Հռիփսիմեայ. զոր շինեալ էր սրբոյն Գրիգորի ի վերայ գեղջն Ահեականից ի կատարածի լուսաւորութեան հայոց. քանզի էր և տեղին այն յառաջագոյն տեղի մեհենից Վահեա Վահանի 1):

Վերոյիշեալից թէեւ երևում է, որ այս վանքը Լուսաւորին է շինել, սակայն Մատթէոս Ուռայեցին վկայում է, որ Ներսէս Մեծն է կառուցել, ուստի և կարելի է ենթադրել, որ վերջինս միայն վերանորոգել է և կամ ս. Աստուածածնի եկեղեցին հիմնարկել:

Այս Ձորավանքի եկեղեցում, եղեալ իսկ էր սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ զգաւազանն իւր, և զսեղանն տէրունական խորհրդոյն զոր նախ քան զհաստատելն եկեղեցեաց սրբոց ի Հայս ընդ իւր շրջեցուցանէր 2):

Սրա կամարի մէջ ամփոփուած է եղել և Հռիփսիմէ կուսի հողաթափն ու փողպատը 3): Այստեղ թաղուած է եղել ոչ միայն Գէորգ կաթողիկոսը, ինչպէս վկայում է Յովհաննէս կաթողիկոսը, այլև ինքը, բազմաչարչար մատենագիրը, որի տապանաքարը մի քանի տարի առաջ նկատուեց Վանի մի մզկիթի բակի սալաքարերի մէջ:

Այստեղ են թաղուած եղել նաև Ռշտունեաց Համազասպունի տիկնոջ 4), Ապումբուռն իշխանի 5) և Վարդան վարդապետի 6) մարմինները:

Սա երբեմն նոյն իսկ եպիսկոպոսանիստ է եղել, ինչպէս 1441 թ. որի Կիրակոս անուն եպիսկոպոսը գտնուել է Էջմիածնի ժողովում, Կիրակոս Ա. Վիրապեցի կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու:

1) Թովմա Արծրունի. Պօլիս 1852 թ. եր. 241.

2) Յովհաննէս կաթողիկոս

3) Հ. Սարգսեան յ. գ. եր. 258

4) Թ. Արծրունի. Ա. 14.

5) Թ. Արծրունի, Պօլիս 1858. եր. 261.

6) Թովմա Մեծփեցի յիշ. Չամչեան Գ. հ. եր. 626. Փիլղալամեան Նոտարը Հայոց եր. 25.

Այս վանքը կործանուել է Վանի 1648 թուի երկրաշարժից։
Բուն Սախապատու ս. Գրիգորի վանքի մասին տեղեկութիւններ շատ քիչ կան, այն էլ հատուկ կտոր։ Այսպէս 1260 թուին մի քանի վերանորոգութիւններ են կատարուել։

1457 թուին այստեղ առաջնորդ է եղել Ստեփաննոս Գողալ եպիսկոպոսը, որին նուիրուած է մի Ճաշոց 1)։

1559 թուին Ստեփաննոս եպիսկոպոսի վանահայրութեան միջոցին Վանեցի Մելիք-Ղուկիճանը իւր որդիներով վերանորոգել են ս. Աստուածածնի տաճարը 2)։

1570 թուին Մխիթար վարդապետը այս վանքում արտագրել է մի աւետարան, որի յիշատակարանում ասուում է, թէ այդ ժամանակ վանքի վանահայր եղել է Մկրտիչ արեղան և վանքում եղել են ուրիշ չորս վարդապետներ էլ։

1628—1642 թուականներին այստեղ վանահայր է եղել Յովսափ եպիսկոպոսը։

1868 թ. յայտնի է եղել Նդիշէ գիտնական վարդապետը։

1898 թ. այստեղ մի որբանոց է բացուել Գ. Ջանշեանի հանձնակած միջոցներով, սակայն, երկար չէ տևել։

Այժմ վանքը մնացած է առանց վանահօր, վանեցիներից ընտրուած մի հոգաբարձական մարմնի խնամքի տակ։

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Գրիգորի վանքը բաղկացած է ս. Աստուածածնի ու ս. Կարապետի եկեղեցիներից և մի ժամատնից։ Վանքը պատած է պարսպով և ունի երկյարկանի բաւական լաւ սենեակներ։

Վանքի բոլոր շէնքերը շինուած են հասարակ, անտաշքարով։

Ս. Աստուածածնի եկեղեցին 10 մետր երկարութիւն, 8 մետր լայնութիւն և մօտ 7 մետր բարձրութիւն ունի։ Վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտած և կամարներ, որոնցից չորսը պահում են իրենց վրայ հանգչող կլոր գմբէթը, իր կոնած և կաթուղիկէով, իսկ երկուսը յառաջացնում են նախնական խորաններին փոխարինող խորշեր՝ եկեղեցու արևմտեան մասում։ Կողակը կիսաբոլոր է, և կողքերին ունի մի մի խորան, որոնցից աջակողմեանի կամարակալ քարը ծածկուած է բևեռագիր արձանագրութիւնով։ Չորս փոքր և նեղ պատուհան բացուած են պատերի մէջ, իսկ գմբէթը և ոչ մի պատուհան ունի։

Այս եկեղեցու մէջ պահուում է ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ճրկոյթի մասունքը՝ մի ականակուռ խաչի մէջ ամփոփուած։

Եկեղեցու առջև կայ մի նորաշէն, հասարակ գաւիթ, որին

1) Վանի ս. Նշան եկեղեցու ձևագրներից. Նօտարք և. 116.

2) Նոյն տաճարի գմբէթի արձանագրութիւնը։

կից գտնւում է ս. Կարապետի եկեղեցին, որ միանգամայն նման է ս. Աստուածածնի եկեղեցուն, միայն խորաններ չունի, իսկ արևմտեան կողմի խորշերը կան: Գմբէթը ութանկիւնի է և վերան ունի արևի մի ժամացոյց: Կողակը կիսաբոլոր է և կամարակապ, իսկ վէմ քարը սեպաձև արձանագրութեամբ ծածկուած: Եկեղեցու միակ դռան աջ կողմում կայ Զ թ. բարձրաքանդակ թուականը:

Վանքից մօտ հարիւր մետր հեռու, դէպի արևմուտք, լեռան լանջին կայ մի փոքրիկ մատուռ, որի մասին աւանդաբար պատմւում է, թէ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աղօթատեղին է եղել: Նաև ձորակում, առուակի ափին, աւանդաբար ցոյց է տրւում երկու ժայռ քար, որոնց վրայ Հռիփսիմէ կոյսը սովորութիւն է ունեցել յաճախ նստելու:

Վանքը ունի մօտ 120 չափ վարելահող, որ կապալով է տրւում 22—25 ոսկով (375—400 բուրլի):

Արձանագրութիւն.—Ս. Աստուածածնի եկեղեցու գմբէթի մօտ, արևմտեան կողմը կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

Ի թվականութեանս Հայկազեան տումարիս ի Ռ և Ը (=1559) ի դառն ժամանակիս: Ես Մէլիք Ղուլիջանս և կողակիցն իմ Խաթուն Խանաղէս. և սիրամանունդ որդիքս իմ Էնիաթս և խաւճա Աւետս որ բազում աշխատեցաք և շինեցաք զտաճարս սբ Աստուածածնին յիշատակ հոգց մերոց. և ծնօղաց իմոց հօրն իմում Մէլիք Բախտիարի և մաւրն իմոյ Խոնշախաթունին և պարսպեցինք զներքին Վարաք: Եւ տվինք ողբ Զրուանդանից ջաղաղն: Զվերին Վարաք շինեցինք և զԳումրենից զկէսն ողբ սբ Աստուածածնիս և զկէսն վերին Վարաքա շինեցինք զՄարմետոյ կարմունճն և սալարքս քաղաքիս: Եւ շինեցաք Թ. եկեղեցիս և ԻԱ ժամատունս: Արդ որք հանդիպիք և երկրպագէք յիշել ի Տէր աղաչեմք. Առաջնորդութեան սբ ուխտիս Ստեփանոս եպիսկին և Մկտ...:

ԿՌՆԿԱՆ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԾՈՎԱՀԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

Տեղադրութիւն.—Այս աննշան վանքը գտնւում է Վանից հարաւ, մօտ հինգ կիլոմետր հեռու, մի բլրակի գագաթին, լճափից 3/4 կիլոմետր հեռւ, Արտամետ և Ծվստան գիւղերի միջև և ունի մի սքանչելի տեսարան:

Պատմական տեսութիւն.—Եկեղեցու այժմեան շէնքը հազիւ երկու դարի հնութիւն ներկայացնէ, որովհետեւ իբր շինութեան քար գործածուած տապանաքարի վրայ կայ ՌԾԲ (1603) թուականը:

Ծերունիների ասելով Արտամետցի Դաւիթ եպիսկոպոս Նուրոյեանը և Բաղդասար վարդապետ Զելիֆեանը միասին մօտ մէկ ու կէս դար առաջ վերաշինել են այս եկեղեցին նախկին առաքելաշէն տաճարի տեղում, որ մօտ երեք դար աւել է մնացած եղել ¹⁾:

Այս վանքի մասին ևս աւանդաբար պատմում է ողկոյզաբեր և օձից զգուշացնող կոնկան մասին, որի պատճառով և՛ վերակոչուել է կոնկան վանք ²⁾:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը պատած է հասարակ պարսպով և բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից, շուրջը կան միքանի սենեակներ:

Եկեղեցին շինուած է անտաշ քարից: Երկու՝ առաջ ցցուած և չորս՝ պատերին կից որմնասիւնների վրայ ընդդռնուած են պայտաձե կամարներ, որոնց վրայ յանկում է մի կամարակապ ձեղուն: Կողակը կիսաբոլոր է և կամարակապ, կողքերին ունի մի մի խորան: Արեւմտեան կողմում, նախնական խորանների տեղում կան մի մի խորշ: Եկեղեցին ունի միայն երկու փոքր և նեղ պատուհան և մի դուռն՝ արեւմտեան կողմում, որ բացւում է գաւթի մէջ:

Դաւիթը շատ հասարակ շինութիւն է, միայն փայտէ սիւնների տակ կան գեղեցիկ քարէ խարիսխներ, որ մնացած են հին շինութիւնից: Այս գաւթի մէջ կայ մկրտութեան աւազան:

Այս վանքն ունի 225 օրավար վարելահող, (անջրտի) որ Աղթամարի կաթողիկոսարանի կողմից կապւելով է տրուած տարեկան 15 ոսկով:

Ս. ԽԱՁ.

Տեղադրութիւն.—Այս մենաստանը գտնւում է Վանից 5 կիլոմետր հեռու, դէպի հարաւ-արեւելք, Կուռուպաշ գիւղի մօտ, մի բլրի գագաթին: Այստեղ մի յորդ աղբիւր ըղխելով կազմում է մի արհեստական լճակ: Այս աղբիւրը կրում է ս. Գայիանէի անունը, որովհետեւ, աւանդութեան ասելով, այս սրբունին իւր ընկերունիներով միառժամանակ ապաստանել է այստեղ և նա սիրել է յաճախ նստել այս աղբիւրի մօտ:

1) Միրախուրեան. Նկարագ. ուղ. Բ. հ. եր. 227

2) Տես Հաւատքի բաժնում:

Այս աւանդութիւնը հաստատուում է այն վկայութեամբ, որ գտնուում ենք ԺԶ. դարում գրուած մի յայտմարութի մէջ, ուր ասուած է, թէ Հռիփսիմեան կոյսերը Հոգւոց վանքից «եկն ի գաւառն Տոսբայ, ի դաշտն Վանայ, ի յոտն Վարագայ, և բնակեցան հանդէպ Շամիրամակերտին, այս է Վանայ բերդին, ի հարաւայ կողմանէ, ի վայելուչ վայրի, որ և նոյն տեղին կոչեցաւ. Խաչ և այժմ ասի Խուրուպաչ ¹)»:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց, մի մատուռից և մի գաւթից: Վերջինիս ձեղունն արդէն քանդուած է, իսկ եկեղեցունն այնքան խարխուլ է, որ կարող է մօտիկ ապագայում խոնարհիլ:

Եկեղեցին շինուած է տաշած քարից. անսիւն է, միայն երկու բաւական յառաջացած որմնասիւներ ունի, որոնց վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով իրենց վրայ մի ութանկիւնի, փոքրիկ գմբէթ: Կողակը կիսաբոլոր է և կամարակապ, կողքերին ունի մի մի խորան: Արևմտեան կողմում խորանների փոխարէն կան կիսաբոլոր խորշեր, կամարներով պատած, ունի միայն մի, արևմտեան դուռն և երկու նեղ և երկար պատուհան: Չորս պատուհան էլ գմբէթի վրայ կան:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 9 մետր, լայնութիւնը 5½ մետր և բարձրութիւնը մօտ 12 մետր:

Այս եկեղեցու հարաւային կողմը կայ նոյն երկարութեան, միայն 3 մետր լայնութեան թաղակապ, անսիւն մի մատուռ, որ կոչւում է ս. Գէորգ: Սրա միակ, արևմտեան դուռը, պայտած և կամարով զարդարուած, բացւում է միևնոյն գաւթի մէջ:

Եկեղեցու հիւսիսային կողմը, արտաքուստ, կայ մի բոլորածէ ներառնկուած, 2 մետր խորութեան և 1½ մետր լայնութեան, որ կամարածէ բացւում է գաւթի մէջ: Այս խորշի մէջ վէմ քար կայ հաստատուած:

Արձանագրութիւն.—Ս. Գէորգ մատրան մի հին խաչքարի վրայ.

ՈԿԳ (=1214) թուին այս արձան յիշատակի գերահրաշ և պանծալի լուսակիր աշտարակ աւծեալ զսեղան սրբութեան ի շնորհաւոր մանկանց եկեղեցւոյ: Բան հաւր տր Ոսկան:

Եկեղեցու պատի մէջ գրուած մի տապանաքարի վրայ.

ԹՎԻԱ ԶԿԷ. (=1215) Այս արձան յիշատակի գերահրաշ և պանծալի աւծեալ արեամբ Քի կանգնեցի ես հայր

¹) Տաշեան Տուրախ Զեռագրաց եր. 63.

Խաչիկ ի վերայ Գրիգորի որք երկրպագանէք յիշ. ի Քս. եկեղեցու արևելեան պատի վրայ արտաքուստ.

Գերամեծար և հանդիսապէս նորոգեցաւ սբ. սեղանս սբ. Լուսաւորիչ ի վշտաշատ ժամանակիս ձեռամբ հեղահողի Մելիք Պարսամին. յիշատակ բարի թվ 24. (=1321).

Ս. Գէորգ մատրան դրան կամարակալ քարի վրայ արձանագրուած է:

ՌկԳ թւին (=1614) շինեցաւ ս. Խաչս ս. Գէորգ. ս. Սանդուխտ, ձեռամբ մահդասի խանանց Ղարիբջան յիշատակ իւր հողւոյն և իւր ծնողացն և իւր կողակցին և որդւոյն Թումին Դիլնազն. Թումի որդիք Մինասին և Մարհասին և եղբաւրն Յովանէսին, կուղակցոյն, հաւր եղբաւր որդւոյն Սարուխանին, Սարուխանի որդիքն Դաւթին Սաֆարն Զարին:

Եկեղեցու դրան կամարակալ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Շնորհօք և ողորմութեամբ և աջովն ամենակալի Տեառն մերոյ Յի Քի շինեցաւ լուսազարդ եկեղեցիս որ յիսուսական քառաթև սբ. Խաչին ի թւին ՌՃԾԸ. (=1709) ի հայրապետութեան Տռ. Աղէքսանդրի օգնութեամբ մայրաքաղաքիս Ստեփանոս վարդապետին սբ դիտին ի վանքըս. հրամանաւ աշխարհիս դովաթաւորաց և մեծամեծաց որ զեկեղեցոյս շինման պատճառ եղեն. զպարիսպն և զխաչերն նորոգ... յիշեցէք և Ած ողորմի ասացէք...

Ս. Գայիանէի աղբիւրի վրայ շինուած կամարի արևմտեան կողմը.

Թվ. ՌՄԺԴ (=1765) շինեցաւ:

Այս աղբիւրի մօտ կանգնեցրած մի հին խաչքարի վրայ նկատելի է թվ. ՋԻԵ. (=1476).

Այս վանքն ունի 120 չափ վարելահող, որ կապալով է տրուում տարեկան 25 ոսկով:

Վանքի շուրջը կայ մի քանի սենեակ. վերջին տարիներս վանահայր անգամ չունի:

Գաւթի դռան վրայ, ներքուստ.

Վերստին նորոգեցաւ յարկս սրբութեան դարպասիս ձեռամբ նորոյ վանցոյ Գրիգոր մեղապարտ արեղայիս.

վեց ամ ծառայ անապատին աշխատեցի. սբ. ուխտս դարպասի քանիմ տեղն շինեցի ձեռնտութեամբ ազգիս. աղաչեմ ի ձենջ եղբարք յիշեցէք մի ողորմիս 1887 թ.

Կ Տ Ո Ւ Ց Ա Ն Ա Պ Ա Տ

Տեղադրութիւն Կտուց անապատը գտնուում է համանուն կղզու ¹⁾ վրայ, բաղկացած է միայն մի տաճարից, բազմաթիւ խցերից և «դրսի տնից», որ զետեղուած է կղզու հանդէպ, լճի հարաւային ափին: Վանքապատկան նաւակը $\frac{1}{2}$ —1 ժամում դրսի տնից հասնում է կղզին:

Պատմական տեսութիւն.—Հայ պատմագիրների մէջ մինչև ժ. դարը Կտուց անապատի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չկայ: Այս անապատի 1700 թուին գրուած մի կոնդակի մէջ ասուած է թէ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը Հռոմից վերադառնալիս իւր հետ բերեց Կենաց փայտի մասն և եօթ սրբերի նշխարներ. և երբ հասաւ այստեղ (Կտուց կղզին) մի ձայն լսուեց, որ ասում էր. «Մեզ այստեղ ամփոփիր»: Սուրբը այս լսելով նշխարները ամփոփեց եօթը տեղ և նրանց վրայ եօթը եկեղեցի կանգնեց, նոյն սրբերի անուններով և իւր աշակերտներից մինին առաջնորդ կարգեց. այնուհետև հաւաքուեցան մինչև 500 կրօնաւոր, իբր միաբան: Մի օր միաբաններից երեքը հիւանդացան և մեռան: Սպասաւորները եկան տեսան, որ «Կուտուց (խումբ) հրեշտակ իջեալ էին», և անմիջապէս իմացրին միաբաններին, որոնք եկան և «անդէն առ միմեանս ասէին. Կուտուց հրեշտակք իջեալ էին, վասն այսորիկ կոչեցաւ անուն տեղւոյս Կուտուցու անապատ»:

Կտուց անապատի Լուսաւորչաշէն լինելու աւանդութեան մասին յիշուում է նաև Կտուցի ձեռագիրների № 178-ում, ²⁾ որ 1711 թուին գրուած Հարանց վարք է: Այստեղ ասուում է. (գրեցաւ ի վանքն) որ «Կտուցու անապատ ասի, ընդ հովանեաւ սբ. Աստուածածնին և սբ. Կարապետին, Լուսաւորչաշէն սբ. տաճարին»:

Կտուց անապատի մասին իմ գտած ամենահին յիշատակութիւնը վերաբերում է 1462 թուին, երբ վանքը վերանորոգել

1) Տես տեղագրութեան բաժնում.

2) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները.

3) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները.

են: Նոյն վանքի № 164 ձեռագիր աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. «աւարտեցաւ սր. տառս ի յամի ԶԺԱ (=1462) ի վանքս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սր. Խաչիս, սր. Կարա-

Կտուց անապատ

պետիս, որ յայսմ ամի նորոգեցաւ մոլայիւ (? սպիտակ բուռ) ձեռամբ Ստի վրդպտի որ մականունն Ֆալաք կոչի կամեցողութեամբ Գրիգոր եպսի որ էր առաջնորդ սր. ուխտիս»:

Այս վերանորոգութիւնից 13 տարի յետոյ նոյն վանքի Խա-

շատուր արեղան գրել է մի աւետարան, որ այժմ գտնուում է Լիմանապատում (№ 13¹), որի յիշատակարանում ասուած է.

—Աւարտեցաւ... յամի ԶԻԴ (=1475), ի ներքսագոյն և աստուածաբնակ յանապատիս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սբ. և սքանչելագործ դիւահալած սբ Կարապետին և սբ Աստուածածնի և սբ Ստեփաննոսի և սրբոյ Հռիփսիմեանցս, որ ասու կան հաւաքեալ:

Այնուհետև անբողջ մի և կէս դարուայ ընթացքում Կտուց անապատի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի երևում, և ըստ երեւութին աւերուած պիտի լինի, որովհետև Առաքել Դաւրիժեցին պատմում է, թէ 1627—թուին վախճանուեց Մոկացի Ներսէս վարդապետը, որին յաջորդեց նրա ընկեր Ստեփաննոս վարդապետը և «յայսմ ժամանակիս և ևս աճեցան միաբանք Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք ելեալ ի Լմայ՝ գնացին ի տեղին որ անուանի Կտուց, որ և սա կղզի է ի նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին զանապատի զեղբայրանոց և այժմ հաստատ ամենիւք կրօնաւորական կարգօք»։ Սակայն ժԸ դարի սկզբին այս անապատը դարձեալ քայքայուած է եղել, և երբ Սիմէոն վարդապետը, ինչպէս պատմում է ինքը իւր 1698 թուին գրած կոնդակում, գնացել է ս. Էջմիածին, Աղէքսանդր կաթողիկոսին ներկայանալու, վերջինս յորդորել է նրան Կտուցի քայքայուած տաճարը վերաշինել և սա 1712 թուին, Երեմիա վարդապետի աջակցութեամբ վերաշինել է ս. Կարապետի այժմեան տաճարը²) իսկ ժամատունը կառուցել է Դատիկ մականուանուած Կարապետ եպիսկոպոսը։ Մի ուրիշ Կարապետ եպիսկոպոս էլ, վարժապետ մականուանուած, շինել է այժմեան Հրեշտակապետաց աւանդատունը, իսկ Բաղիշեցի Կարապետ եպիսկոպոսը վերանորոգել է ամբողջ շէնքը ժԸ դարի կիսին։ Մի ուրիշ վարդապետ էլ Գրիգոր անունով երկար ժամանակ ժողովարարութիւն անելով հատուցել է վանքի պարտքերը։ Սա կոչուել է Մըջիւն-յարոյց, որովհետև, ասում է աւանդութիւնը, մի անգամ երբ ժողոված նուէրները ձիերին բարձած վերադառնալիս է եղել, մի քուրդ աւազակապետ իւր խմբով շրջապատել է նրան։ Սա աներկիւղ սկսել է նկարագրել Կտուց անապատը և միաբանների աղքատիկ կեանքը, աշխատելով գութ զարթեցնել աւազակապետի սրտում, սակայն վերջինս բռնել է մի մեծ մըջիւն, զլուխը կտրել և մար-

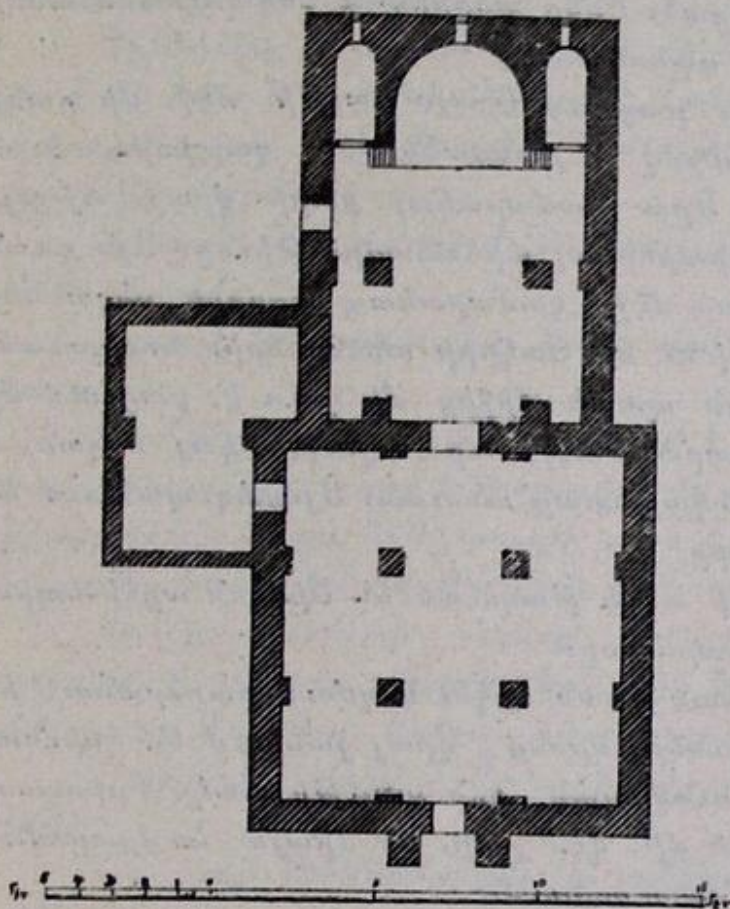
1) Իմ Վանի ձեռագիրները.

2) Կոնդակի մէջ ասուած է, որ ուղլթանից և փաշաներից վերաշինելու հրաման ստանալու համար շինութեան ծախսից աւելի՝ 27 քիսա գրամ ևս վճարել:

մնից փոքր ինչ հեռու դնելով ասել. եթէ քո վանքը և նրա միաբանները այդքան սուրբ են, աղօթիր, թող այս մըջիւնը կենդանանայ, այն ժամանակ ևս ձեր վանքից ոչ ոքին վնաս չեմ տալ: Դրիգոր վարդապետը սկսում է աղօթել և մի քանի րոպէից յետոյ մըջիւնը կենդանանում է, այն ժամանակ աւագակապետը ընկնում է Դրիգոր վարդապետի ոտները և աղաչում, որ իրեն ևս իւր հետ տանի այդ սուրբ վանքը: Դրիգոր վարդապետը նրան բերում է վանք, քրիստոնեայ մկրտում, գրել-կարգալ սովորեցնում, այնպէս որ վերջը նա դառնում է եկեղեցու լուսարար:

Վանքի նկարագրութիւնը.— Կտուց անապատը բաղկացած է մի տաճարից, որ կոչւում է ս. Կարապետ և մի գաւթից կամ դարպասից: Թէ տաճարը և թէ դարպասը շինուած են սպիտակաւոյն տաշած քարից:

Կտուցի ս. Կարապետ

Տաճարը քառանկիւնի է, ունի երկու ամբողջական և վեց կիսասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, կրելով իրենց վրայ ութանկիւնի գմբէթը՝ կոնաձև կաթուղիկէով: Սիւները քառանկիւնի են, միանգամայն պարզ, նոյն իսկ խարիսխ չունին, խոյակներն էլ անպաճոյճ, փոքր ինչ դուրս ընկած քառանկիւնի երիզ են: Կողակը բոլորակաձև է, կամարակապ և պայտաձև կամարով ու մի գեղեցիկ ոսկեզօծ խաչկալով զարդարուած:

Կողքերին ունի մի մի խորան, ուր նոյնպէս կան վէմքեր: Սեղանը նուիրուած է ս. Աստուածածնի անուան, աջ խորանը ս. Կարապետի, իսկ ձախը՝ ս. Ստեփաննոսի: Տաճարի պատերը ծածկուած են հղել իւղանկար պատկերներով, որոնցից այժմ անաղարդ մնում են սիւնների վրայի Արգար և Կոստանդինոս թագաւորների պատկերները: Այժմ կախուած են զանազան

պատկերներ, որոնց մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի են ս. Լուսաւորչի և Աստուածածնի մեծադիր պատկերները, որ նկարուած են 1738 թուին:

Տաճարը լուսաւորուած է հինգ փոքրիկ և նեղ պատուհաններով:

Տաճարը արտաքուստ միանգամայն պարզ է, միայն արեւելեան պատի մէջ կան բազմաթիւ, միմեանց բոլորովին աննման խաչքարեր, որոնց վրայ գրուած է. խաչս բարեխօս է այսինչին, այսինքն այն անձին, որ օժանդակել է տաճարի շինութեանը:

Գաւթի լիւսնային դարպասը նոյնպէս քառանկիւնի շէնք է. ունի չորս քառանկիւնի պարզ սիւներ և ութ նոյնպիսի որմնասիւներ, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ: Ձեղունը կամարների միջև տեղաւորուած իննը առանձին քառանկիւնի և նկարուն մասերից է բաղկացած: Իննը փոքրիկ և նեղ լուսամուտներ բաւականաչափ լոյս են սփռում:

Տաճարի դուռը, որ բացւում է այս գաւթի մէջ, մի բանի համակենտրոն կամարներով և քանդակներով զարդարուած և նկարներով պատած է: Սրա կամարակալ քարի վրայ կայ այս տաճարի շինութեան վերաբերեալ արձանագրութիւնը: Այս դռան երկու կողմում, դարպասի մէջ, կամարակալ փոքրիկ սեղաններ են շինուած և սբ Մինասի ու սբ. Յակոբի անուններին նուիրուած:

Գաւթի հիւսիսային պատի միջից մի դուռ է բացւում մի փոքրիկ թաղակալ մատրան մէջ, ուր նոյնպէս կայ սեղան և նուիրուած է սբ Հրեշտակապետաց անուան: Այստեղ պահւում են նաև վանքի ձեռագիրները:

Ս. Յակոբի սեղանի առջև թաղուած են Սիմէոն արհի-եպիսկոպոսը և Նրեմիա եպիսկոպոսը:

Դարպասի արեւմտեան դռան երկու կողմում բարձրանում են երկու քառանկիւնի սիւներ, որոնց վրայ յանկում են սիւնադարդ զանգակատունը, ունենալով իւր գմբէթի տակ Քրիստոսի Համբարձման նուիրուած մի. վէմ քար, որ միայն Համբարձման տօնին պատարագ են մատուցանում:

Վանքի արեւմտահիւսիսային կողմը գտնւում են հին խուցերը, երկար նրբանցքի երկու կողմը դասաւորուած են գլխաւորապէս մի և երբեմն երկու սենեակից բաղկացած ցածր, կիսամութ, խոնաւ սենեակներ:

Այժմ եկեղեցու արեւելեան կողմը շինուած է մի մեծ սենեակ, ուր ընդունւում են պատուաւոր հիւրերը. հարաւային կողմն էլ կառուցուած է վանահօր բնակարանը՝ երկու սենեակից բաղկացած:

Դրսի տուն.— Կտուց կղզու հանդէպ, նրա արեւելեան կողմը, հետեապէս և լճի արեւելահարաւային ափին, գտնուում է Կտուց անապատի դրսի տունը.— Միաբանների համար միջանի սենեակ, մի փոքրիկ հասարակ եկեղեցի, մի դպրոցական փոքրիկ շէնք և բաւականաչափ գոմեր և միջանի շտեմարան:

Կտուցի այժմեան միաբանութիւնը բաղկացած է մի եպիսկոպոս վանահօրից՝ Ստեփաննոս Աղազատեան, և երկու ծերունի վարդապետներից: Կան նաև միջանի տիրացուներ: Վանահայրը այս տարի վախճանուեց:

Կտուց անապատի կալուածները, վարելահող՝ Կտուց կղզում և նրա շրջակայ լճափում 200 չափ, Աննավանքում 20 չափ:

Անտառ՝ Ամենապատում 20 չափի, որի մի մասը այգի է դարձրած: Այգի՝ խաղողի Ալիւրում 2 չափի և Աւանցում 1 չափի: Արօտատեղի 50 չափի:

Ձիթեհանք՝ Մարմետ գիւղում մի հատ: Զրաղաց՝ Աննավանքում մի հատ 4 աչքանի: Խանութ՝ Վանում 40 հատ. Անդրիապօլսում 4 հատ, Թիֆլիսում 5 խանութի վարձի $\frac{1}{3}$ -ը, Պօլսում մի խանութի վարձի կէսը:

Պանդոկ՝ Ռոտոսթոյում մի հատ: Տուն՝ Վանում մինը, մինն էլ Աւանցում:

Ոչխար՝ 300 գլուխ. եղ, կով և գոմէշ՝ 108 գլուխ. ձի 2, էշ 8, նաւակ 1:

Ընդհանուր եկամուտը հասնում է առնուազը 300 լիւրայի կամ 2600 բուբլու, որը և ծախսւում է գլխաւորապէս միաբանութեան վրայ, հազիւ 300 բուբլի գործ է դրւում որբեր պահելու և սրանց տարրական կրթութիւն տալու:

Կտուց անապատի հոգևոր տեսչութեան ենթարկւում են հետեւեալ 8 գիւղերը. Ալիւր, Խաւենց, Դուաշէն, Աննավանք, Ամենաշատ, Մարմետ, Եկմար, Զիրաշէն:

Արձանագրութիւն.— Տաճարի դռան կամարակալ քարի վրայ.

Շնորհօք Ամենակալին և ամենազօր աջովն անեղին շինեցաւ սբ տաճարս որ յանուն սբ Աստուածածնին և սբ Կարապետին և սբ Ստեփաննոսին ի թվին Հայոց ՌՃԿԱ (=1712) և ի հայրապետութեան Աղէքսանդրի և առաջնորդութեան Սիմէոն արհի-եպիսկոպոսի որ Ծ ամ ծառայեաց սբ անապատիս. և կարողութեամբն Այ շինեաց սուրբ տաճարս, որ մէկ քար երկու ոսկի եղաւ, և է ամ ի հալածանս եկաց վասն ահէ պարտաւիրաց և եկեալ աստ

վախճանեցաւ, զոր Տէր Քս զնա ընդ Յոհաննու Ոսկերե-
րանին դասեսցէ, մանաւանդ Նրեմիա հօրն: Եւ դարձեալ
ծաղկեցաւ դուռս յոյժ զարմանալի, գեղեցկայարմար ծաղ-
կօք գովելի կարողութեամբն սրբոյն Կարապետի, նկարեալ
ձեռամբ Մարտիրոս վարդապետին:

Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելեան պալտի վրայ.

Շնորհօք և ողորմութեամբ Այ և սրբոց օգնականու-
թեամբ Յովաննու և միաբան մեծ և փոքր կամեցաք զսր
Կուտուցայ անապատն նորոգել. ես Նրեմիա վարդապետս
եկի ի մայրաքաղաքն Բաղէշու սիրով հարկեք արին. Մես-
րոպն զներսէսն, զԱբրահամս զՄանուէլն զարքեպիսկո-
պոսք: Ած զ՛ի վանքն զ՛ի եկեղեցքն հաստատ պահէ. զվար-
դապետքն, զքահանայքն զմեծն և զփոքրն և զոր ինչ ո-
ղորմութիւն ի ձեռն մեր հատուցիք, թէ վարպետք, թէ
ուսթաք, թէ իրղաթք ողորկեցիք ի սբ անապատն. սկիզբն
շինութեան դուք արիք, սիրելի Բաղիշեցիք, ձեր դրածն
փոխարէն սբ Կուսի և սբ Կարապետի և կրօնաւորացն սբ
Լուսաւորչի բարեխօսութեամբ:

Տապանազրեր.— Խարազնզգեաց Սիմէոն վարդապետի
և կրօնաւորաց նոցին սբ աղօթիւք Տր Քս վճարէ ի ձեր հոգին:

— օ —

Բաղէշցի Մարդսէ Խոշխաբարն զկազմողս յիշեցէք ի Քս,
ՌՃԿԲ (=1713).

— օ —

Յիշեցէք Բաղէշցի վարպետ զմահտսի անարժան Խոշ-
խաթարն եկն ի սբ անապատն շինեց զեկեղեցին քումբէ-
թով, բնաւ հախ չառաւ բաշխեաց սբ Կարապետու յիշա-
տակ իւր հոգոյն և ծնողացն Յովանիսին, Զմրութին Մը-
նուկին և Սահակին. Թվ. ՌՃԿԲ (=1713).

— օ —

Տապանս այս որ տեսանի

՛ի սմայ կայ պահեստի

Պաղտասար կաթողիկոս վերաձայնի

Յերկրէն գոլով պաղիշեցի:

Ի մի բերան տուք ողորմի,

Ած ձեզ ողորմեսցի
ԹՎ. ՌՃՁԵ (=1746).

—o—

Արդ ի հայկազեանցս թուի մեծին
Նուեակ քառից հարիւրեկին
Եւ Ռ հնդեակ թիւ աւելին
Կանգնեալ յիշատակս տէրունի,
Բարեխօս տէրն ամենի
Վասն երջանիկ հօրն մեծի
Տուն Կարապետ վարդապետի.
Սա բնական Բաղեշեցի.
Քառասներեակ ամ աստ աշխատի
Յուրով պարտս անլսելի
Սորին ձեռամբն վճարի.
Այլ և արդեամբք զարդարի,
Ոյք հանդիպիք տուք ողորմին,
ԹՎ ՌՄԺԵ (=1766).

—o—

Են բարեխօս վասն Գրիգոր ճգնաբեր և մեծաջան
վարդապետին համայն ննջեցելոց և ծնողաց նորին թվին
ՌՄԽ (=1791).

—o—

Ով քառանիշ զէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական
Աթոռ փառաց արքայական
Յորում հանգչի... պնական
Պատճառ եղեր մեր փրկութեան
Ի յանեցիծն... աղամեան
Յորժամ ծագի փայլանման
Լնուս լուսով զերկիր լրման,
Փառօք կանգնիս և Գողգոթան,
Երկրպագիս յազգէս մարդկան
Պայծառ ծագես լոյս քո փայլման
Հոգւո մեղօք մեռեալ բնական

Գրիգորիս Թշվառական
 Հոգով Թաղձեալ և անպիտան
 Որքան մնացաք ի մենաստան
 Հոգով եղբայր ամենեքեան
 Որք հանդիպիք սոյն ընթերցման,
 Զիս ընդ նմին առնէք յիշման:
 Անուամբ Մեսրոպ զոռաւոր:
 Միայն ձևով և ոչ գործով միայն, Թվ ՌՄԽԷ (=1798).

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Յովանէս վարդապետին: Թվ ՌՄԾԲ (=1803).

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն փրկութեան գ(հ)ոգոյն Կիւմրեցի Ղազար վարդապետին միաբան Կ. ս. անապատիս. յամի Տն. 1813.

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն հոգոյ Սիմէօն եպիսկոպոսին և իւր ծնողացն, համայն ննջեցելոցն և կենդանեաց. ամէն թվին ՌՄԿԷ (=1818).

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Կարապետ վարդապետին Թվ. ՌՄՀԸ (=1829).

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն հոգոյն Սիմէօն վարդապետին Թվ. ՌՄՁԴ (=1835).

— 0 —

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Գաբրիէլ վարդապետին և իւր ծնողացն հօրն Զաքարիւն և մօրն Թուրինջին Թվ ՌՄՁԷ (=1838).

— 0 —

Այս է տապան Մարտիրոս վարդապետին Թվ ՌՅԶ (=1857).

— 0 —

Այս է տապան Թիւլիսցի Յարութիւն ծրզն վարդապետին Տր լուսաւորեսցէ զհոգին նորին. Թ. ՌՅԸ (=1859).

Մկրտիչ ըբբուն, ալեօք ծաղկելից:
 Խաչիւս յայտնի կայ դամբարանին
 Որք հանդիպիք տուք զողորմին...
 Հանգեաւ ի Տէր ի Թվին Փրկչին 1860 ամին:

— 0 —

Թվին ՌՅԺ-ին (=1861) Այս է տապան Յարութիւն
 եպիսկոպոսին:

Խաչքարի վրայ
 Յանցաւոր այս աշխարհի
 Ես անանցին յոյս եղի,
 Զկեանս թողեալ սնոտի,
 Հետևեցայ Յսի
 Ի մանկութեան դալար տի
 Կացի ի յայս սբ. վայրի
 Վաստակեալս բազմազգի
 Յակովբ ըբուն շղղի
 Որդի ըբուն Մկրտչի
 Արդ որ կնգնքդ յիմ սնարի
 Տուք ինձ զմաղթանս ձեր բրի
 Նոյն գերեզմանի քարի վրայ.
 Այս է տապան Տ. Յակոբ ծայրագոյն վարդապետի
 նախկին Վանահօր Կտուց սբ անապատի 1888 դեկտ 2.
 Ի փրկչական թուականին
 Հազար և ութ հարիւր տասին
 Ծնեալ ի Վան Վասպուրական,
 Գեւորդ ըբուն Տր. Բարսեղեան:
 Լքէ զաշխարհ սին և ունայն,
 Գնացեր գհետ Փրկչին կոչման,
 Զխաչ բարձիւր ի յուս մարմնոյդ
 Գանձեր զգանձ յերկինս յանքոյթ,
 Որով գհանգիստ յաւիտենից
 Տայ քեզ վայել արքայն երկնից.
 Զկեանս լքեալ անցաւորին

Ի հասակի ութսուն ութին:
 Կանգնէ մանուկ զայս մահարձան
 Նղբօրորդի քո իսկական.
 Նրախտագէտ սրտիւ համայն
 Ի յիշատակ յաւերժական.
 Որք հանդիպիք սոյն այս շիրմիս,
 Խրոխտ սրտիւ տուք զողորմին,
 Զեզ ողորմի Յիսուս որդին:
 Խաչքարի վրայ
 Ով մինասէր հարք և եղբարք,
 Դուք որ թողիք աշխարհի փառք,
 Խոնարհ և հեզ, ժուժկալ համբեր,
 Լինել բնակ հոգւոյն անեղ
 Կացէք արի ուսմամբ գրոց,
 Ահա այսպէս առաքինիք թողին աստիս ելին յերկինս:
 Փորող տապանիս Մանուկ Տր. Բարսեղեան. ՌՅԽէ (=1896)

— 0 —

Խաչս կնքնեալ անուամբ Փրկչին
 Մինչ ի գալուստ Տոն կրկին
 Այս է հանգստարանս Աստուածատուր եպիսկոպոսին...
 սբ. անապատին:

— 0 —

Բնիկ միաբան սբ անապատիս Մարգարէի եպիսկոպոսի, որ ի Շատախայ եմ երկրեա եղեալ յայսմ նեղ զնդանիս...:

ԱԼԻԻՐ ԳԻՒՂԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ.

Ալիւր գիւղի ս. Աստուածածնի վանքը մի շատ հասարակ շէնք է ներկայացնում, և այժմ գտնւում է Կառուց անապատի տեսչութեան ներքոյ: Սրա մօտ կայ դպրոցական մի նորակառոյց շէնք, ուր երբեմն զետեղուած էր Լիմ և Կառուց անապատների որբանոցը:

Ալիւրի վանքի տաճարի հիւսիսային պատի գլոսի երեսին կայ մի խաչքար հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Ի ՈԿԳ (=1214) Թուի այս խաչ կենսատու և նշան սիրոյ հաշտութեան առ մարդիկ որք երկրպագէք զԱնձրև քահանա յիշեսլիք ի Քս. և զՅովնէս գծող:

ԷՐԷՐՆԱՅ Ս. ՍԱՀԱԿ.

Գտնուում է Էրէրին գիւղի հարաւային կողմում բարձրացող լեռան լանջին. պարսպապատ է և բաղկացած է մի գմբէթայարկ տաճարից և մի հասարակ դարպասից: Այստեղ պահւում էր ս. Սահակի աջը, որ այժմ փոխադրուած է Լիմ անապատը, որի իրաւասութեան ենթարկւում է այս վանքը:

Ս. Սահակի վանքի լեռան գագաթը կոչւում է «Խաչգլոխ» ուր աւանդութեան ասելով ճգնել է ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և մի խաչ օծել: Այս տեղում դեռ ևս կանգուն է մի փոքրիկ մատուռ, ուր իբր աղօթել է ս. Լուսաւորիչը: Վարդապետի օրը բաւական մեծ բազմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ:

Ս. Սահակի վանքից $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու դէպի արևելք գտնւում է մի ուրիշ վանքի հիմնապատ, որ այժմ յայտնի է Տէր Պետոյի վանք անունով և որի մօտ կայ մի սուրբ աղբիւր:

Ս. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՎԱՆՔ.

Կառուցի դրսի տնից դէպի Լիմի դրսի տունը տանող ճանապարհին, լճի արևելեան ափին գտնւում է Էջմիածնի վանքը, որ բաղկացած է երկու եկեղեցուց և մի մատուռից: Եկեղեցիներից վերինը կոչւում է ս. Էջմիածին, իսկ ներքինը ս. Աստուածածին: Երկու եկեղեցիներն էլ ճարտարապետական տեսակէտից առանձից արժէք չունին: Էջմիածնում հնումը ճգնաւորների մի ամբողջ խումբ է եղել, որոնք տեսել են Միածնին այստեղ իջնելիս, որի պատճառով վանքը կոչել են Էջմիածին:

Այս վանքը իւր հողերով այժմ պատկանում է Լիմի անապատին: Համբարձման տօնին մեծ բազմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԱՅ ՎԱՆՔ

Սա մի կիսաւեր վանք է Լիմ անապատի դրսի տան մօտ, որ իւր մօտի սուրբ աղբիւրի պատճառով յաճախ ուխտաւորներ է ունենում:

ԽԼՈՒ ՎԱՆՔ.

Գտնւում է Ջանիկ և Մուլքի սաթան գիւղերի միջև. մի հասարակ շէնք է, այժմ կիսաւեր: Վանքը ունեցել է հարիւր օրավար վարելահող, որ քիւրդերը խլել են, որի համար և Լմայ անապատը բողոքում է:

ԱՆԳՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ.

Անգղայ ս. Աստուածածնի վանքը գտնւում Հայոց Ձորում, Անգղ գիւղի արևելեան կողմն, համանուն գետի ձախ ափին: Սա մի հին, հասարակ շէնք է, բաղկացած մի փոքրիկ, անշուք եկեղեցուց, որի սեղանը նուիրուած է ս. Աստուածածնին, աջ խորանը ս. Գէորգին և ձախը ս. Ստեփաննոսին:

Աջ խորանի մօտ կայ մի ուրիշ խորան ևս, նուիրուած ս. Յովհաննու Կարապետի անուան, ուր ցոյց է տրւում ս. Թադէոս առաքեալի օծած Խաչքարը և «իւղածօրան» պատուհանը ¹⁾:

Աւանդութեան ասելով այս վանքը կառուցել է ս. Թադէոս առաքեալը և այստեղ ամփոփել աստուածամուխ գեղարդը, Տիրամօր քողը և իւղի շիշը ²⁾:

Աստուածածնի վերափոխման տօնին մեծ բազմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ:

Վանքն ունի 150 օրավար հող և մէկ այգի: Տարեկան հասոյթն է 130 չափ ցորեն. վանքը կառավարում է համանուն գիւղի քահանան:

ԽԷՔԱՅ ՎԱՆՔ.

Խէքայ ս. Գէորգ վանքը գտնւում է Հայոց—Ձորի Խէք գիւղից արևմտահարաւ, հազիւ երկու կիլոմետր հեռու: Վանքը բաղկացած է մի տաճարից, որ անգմբէթ է, պարզ և կիսաւեր: Շուրջը կան մի քանի սենեակներ: Սրա 211 օրավար վարելահողը և փոքրիկ պուրակը կապալով է տրւում տարեկան 45 չափ ցորենով:

1) Տես Հաւատքի բաժնում.

2) Մանրամասնութիւնը տես Հաւատքի բաժնում.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ

Տեղադրութիւն.—Լիմ անապատը գտնուում է համանուն կղզու վրայ ¹⁾, բաղկացած է միայն մի տաճարից, որ ս. Գէորգ է կոչուում, բազմաթիւ խցերից և մի «դրսի տնից», որ զետեղուած է կղզու հանդէպ, լճի հարաւային ափին: Վանքապատկան նաւակը ²⁾—1 ժամում դրսի տնից հասնում է կղզին:

Պատմական տեսութիւն.—Լիմ անապատի սկզբնաւորութեան պատմութիւնը միանգամայն անյայտ է, աւանդութիւնը սրա հիմնադրութիւնը ևս վերագրում է ս. Գրիգոր Լուսաւորչին: Ամենահին պատմական տեղեկութիւնը վերաբերում է ԺԴ դարին.—Այս անապատում 1310 թուին գրուած մի Մայր Մաշթոցի յիշատակարանում ասուած է. «Եւ ի թվականութեանն հայոց եօթն հարիւրի երրորդի, յիսներորդի իններորդի ի յառաջնորդութեանս ր Ուխտիս պատուական եպիսկոպոսիս տէր Յոհան. որ յառաջնորդութեան իւրում մեզ հանգիստ շնորհեաց.... ընծայեցի զսա ի դուռն սբ Գէորգայ տաճարիս... զոր վերստին նորոգեաց բարի հովիւն և հովուապետն տէր Զաքարիա, որ է կաթողիկոս ամենայն Հայոց»³⁾: Այս Զաքարիան Աղթամարի կաթողիկոսն է եղել, պարոն Սեֆեդնի որդին, որ յաջորդել է իւր հօրեղբայր Ստեփանոս Աղթամարի կաթողիկոսին, որի մասին յիշատակուած է նաև Թովմա Արծրունու պատմութեան վերջում, ուր սակայն ասուած է ոչ թէ վերստին նորոգեաց, այլ «շինեաց... ի կղզին, որ Լիմն կոչի, զգեղեցիկ և լուսազգեաց գումբեթաձև տաճար սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին և բազում սպասիւք զարդարեաց և տուն աղօթից շինեաց և զտեղիս բնակութեան և դարպասս և բազում կրօնաւորս կարգեաց և հաստատեաց»⁴⁾:

1) Տես տեղագրութեան բաժնում:

2) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրների ցուցակը. Լիմի ձեռագիրներ № 27.

3) Թովմա Արծրունի պատմ. տանն Արծրունեաց. Պետերբուրգ. 1887 եր. 322.

Այնուհետև յիշատակութիւններ ենք գտնում դժբախտաբար միայն այն ժամանակ, երբ մի յարձակում, մի կոտորած է տեղի ունեցել, այսպէս, մի ուրիշ ձեռագրի մէջ էլ յիշատակուած է. «Յամի ութհարիւր երորդի քառասներորդի և երրորդի (=1394) յորում ամի աստուածասաստ բարկութիւն շարժեցաւ ի վերայ երկրի՝ արիւնարբու զօրքն Թաթարին՝ որոյ անուն գլխաւորին Լանկթամուր կոչիւր... յորոյ սաստիցն զերծեալ մեր ապրեցաք առ ոտս երջանիկ վարժապետին Սարգսի ի Լման կղզիս», ուր և գրել է մի Գանձարան «ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգեայ հոյակապ և հռչակաւոր քսրձրաշէն և գեղեցկաշէն տաճարիս ¹⁾»:

Թովմա Մեծոփեցին էլ պատմում է թէ 1428 թուին ինքը Ոքանդարի զօրքերի բռնութիւնից փախչելով Քաջբերունեաց երկրից «Մազապուրծ եղեալ կամէաք մտանել ի կղզին Լմայն և իբրև մտաք... սիրով ընկալաւ զմեզ հոգևոր եղբայրն մեր վարդապետն և եպիսկոպոսն Յոհաննէս ²⁾»:

1534 թուին Շահ-Թամազի ասպատակութիւնների ժամանակ շատերը ապաստանել են Լիմ կղզում, ուր և սովով ու պանտխտութեամբ տառապել են, մինչդեռ նրանցից մինը, Իգնատիոս գրիչը շարունակել է իւր արտագրութիւնները ընդ հովանեաւ «գեղեցկաշէն և զարդարեալ բարեձևութեամբ և բարձրակառոյց շինութեամբ և հրաշագործ սուրբ տաճարիս որ յանուն սրբոյն Գէորգեայ գաւրեղ վկային կառուցեալ կայ ³⁾»:

Նաև Հայոց ԶԶԷ (=1538) թվականին Վանայ բերդի տիրող Գոգջայ սուլթանը ուղարկել է իւր զօրքը Ռշտունեաց երկիրը, որոնք կեղեքել, աւերել են և մտնելով Լիմ կղզին, «տեսեալ զգրեանս աստուածային, որ եղեալ էին յեկեղեցին, թալանեցին և գերեցին և շատ գիրք այրեցին և ծովն ձգեցին ⁴⁾»:

Ժէ. դարում, կոտորածներից ու աւերածութիւններից յետոյ, երբ սկսում են վերաշինուել անապատները՝ Տաթևի մեծ անապատից Մոկացի Ներսէս վարդապետը՝ Բեղլու մականուանուած, Յովհաննէս Խարազնազգեաց հաւատաւորի հետ 1621 թուին եկել են Լիմ և այստեղ վերահաստատել անապատ՝ հաւաքելով իրենց շուրջը 62 կուսակրօններ ⁵⁾: Չորս տարուց յետոյ Ներսէս վարդապետը վախճանուել է և նրան յաջորդել է նախ շատախեցի Ստեփաննոս վարդապետը, և ապա շատեր մինչև այժմ, որոնցից յիշատակու-

1) Ինճիճեան. Ստոր. Հին Հայ. եր. 228

2) Ինճիճ. Անդ. եր. 228.

3) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները. Լմայ № 21, ձեռագիր.

4) Անդ.

5) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները. Լիմի ձեռ. 64, 91, 93 և 251.

Թեան արժանի են միւս Ստեփանոս վարդապետը, որ 1651 թուին Արծկէի ներքին ծիպան գիւղում Ճ. դուռուշով մի ջրաղաց է գնել ¹⁾ և Յովանէս վարդապետը, որ 1766 թուին քակել է փայտաշէն ժամատունը և շինել դարպասը ²⁾, այս միջոցներին Դանիէլ վարդապետը, Նախիջևանցի, մի քանի տարի շարունակ շրջել է և ժողովարարութեամբ բաւականաչափ դրամ և իրեր բերել վանքը:

Վերջին վանահայրերից նշանաւոր է Յակոբ Թոփուզեան վարդապետը, որ համարուել է իւր ժամանակի ամենալաւ աստուածաբաններից և քարոզիչներից մինը, և որ 1833 թուին արտագրել է Մեկնութիւն Նրգ երգոցի ³⁾:

Աղթամար, մանաւանդ Կտուց և Լիմ անապատները նոյն իսկ մինչև այժմ ունենալով համոզուած, կրօնասէր և բարոյական միաբաններ՝ ահագին ազդեցութիւն են ունեցել հայ լուսաւորչական հաւատը պահպանելու շրջապատող իսլամական ժողովրդների բռնութիւնների դէմ: Ափսոս միայն, որ Տաճկաստանի մտաւոր խաւարի մէջ այս վանքերը լուսասփիւռ բովեր չեն հանդիսացել և միայն աշխատել են հայ ժողովրդի կրօնական զգացմունքները վառ պահել: Եւ այս կէտում նրանք յաջողել են, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նրանց կոչման և գաղափարների, կեանքի և քարոզութեան մէջ երկուորութիւն չի տիրել, նրանք հաւատացեալ կրօնաւորներ են եղել, քարոզել են ինչոր իրենք հաւատացել են, և աշխատել են իրագործել՝ ինչ որ քարոզել են:

Այսպէս՝ դեռ 1890-ական թուականներին Կտուց անապատում Յովհաննէս Մաժակունին ամբողջ օրը ճգնութեան և աղօթքի մէջ անցկացնելուց յետ՝ ցանկացել է փշեայ սլակով պսակուիլ, վերցրել է մի շորի վրայ փշեր շարել, դրել գլխին և յանկարծ քաշել, որից ուշագնաց է եղել:

Մի ուրիշ միաբան էլ ցանկացել է խաչուել, վերցրել է մի բեռ, երկու ոտը դրել մի կոճղի վրայ և բեռնել, ուշագնաց ընկել վայր: Շատերը խարազան, բեռներով պատած շապիկ են հագել, քարերի վրայ շարունակ պարկել:

Միաբանները չափազանց պարզ կեանք են վարել, նրանց զգեստը եղել է այծի մազից խոշոր գործած շալ կտոր, և մի կամ երկու ձեռք սպիտակեղէն, այնպէս որ չափազանց ուշ ուշ փոխելու պատճառով մէջքերը միշտ քոր է եկել, որի համար և հնարուած են եղել փայտէ քերիչներ՝ երկար կոթով, որպէսզի կտրողա-

1) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները Լիմ անապատի № 5 ձեռ.

2) Անդ. ձեռ. № 8 և 45. նաև նրա տապանագիրը:

3) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները. Լիմի ձեռագիրներ № 126.

նանք որեւէ մէջքերը: Այս փայտէ քերիչները կոչւում են «իւրից-կին», որովհետեւ կատարում են վարդապետների վերաբերմամբ այն ծառայութիւնը՝ ինչ որ անում է իւրիցկինը՝ քահանային, երբ վերջինիս մէջքը քոր է գալիս կեղտոտութիւնից: Զարմանալի է, որ այսպիսի մի կեղտոտ նպատակի համար գործածուող իրը երբեմն շատ գեղարուեստական է լինում.—ես տեսայ Լիմում մինը, որի կոթը ներկայացնում էր շատ նուրբ քանտակուած մի առիւծ:

Միաբանների խցերը երկար, մութ նրբանցքի մէջ բացուող փոքրիկ, խոնաւ և մութ սենեակներ են, ամէն մի միաբանի միայն մի սենեակ է յատկացրուած, ուր թէ քնում է և թէ ամբողջ օրը անցկացնում. մահճակալներ բնաւ չկան, քնում և նստում են նոյն իսկ չյատակած գետնին, փսեաթի վրայ, այս պատճառով և՛ գրեթէ բոլորը տանջւում են յօդացաւից:

Միաբանների սնունդը չափազանց պարզ է եղել. մսի և գինու գործածութիւնը միանգամայն արգելուած է. սովորաբար գործ են ածում արմատեղէն և բանջարեղէն, իսկ նշանաւոր տօներին կաթ, մածուն և մանաւանդ թանապուր: Բոլոր պատերը խստիւ պահել են, և նոյն իսկ բացի չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերից պաս են պահել նաև երկուշաբթի օրերը, նշանաւոր շաբաթապատներին մի շաբաթ էլ աւելի են պահել: Սովորաբար օրը միայն մի անգամ են ճաշել ընդհանուր սեղանատանը՝ ուր մինը բարձրաձայն կարդացել է ս. Գրքից կտորներ: Ճաշը գրեթէ միշտ բաղկացել է միայն մի տեսակ կերակրից:

Հստ հին կանոնադրութեան՝ օրը հօթը անգամ ժամերգութիւն է եղել և ութ կանոն սաղմոսը ծայրէ ի ծայր կարդացուել է, իսկ ուրբաթ օրերը՝ իննը կանոն, վերջին ժամանակներս միայն հինգ անգամ ժամերգութիւն է լինում:

Լիմ և Կտուց անապատների մէջ միեւնոյն կեանքն ու կարգերը գրեթէ նոյնութեամբ տիրում են և՛ այսօր, իսկ Աղթամարում բոլորովին փոխուել է, այստեղ այս ծայրայեղութիւնից միւս ծայրայեղութեանն են հասել, տարին հազիւ մի պատարագ մատուցանեն:

Այս անապատները բացի իրենց սովորական եկամուտներից, իրաւունք են ունեցել նաև օգտուելու հետեւեալ արտօնութիւններից:

1). Գուլթնի զուլարա.—Գիւղական բոլոր գութանները մի օր վարում էին անապատի հողիւրը ձրիաբար, ստանալով միայն ճաշ:

2). Յորնի զուլարա.—Գիւղի բոլոր տղամարդիկ մի օր

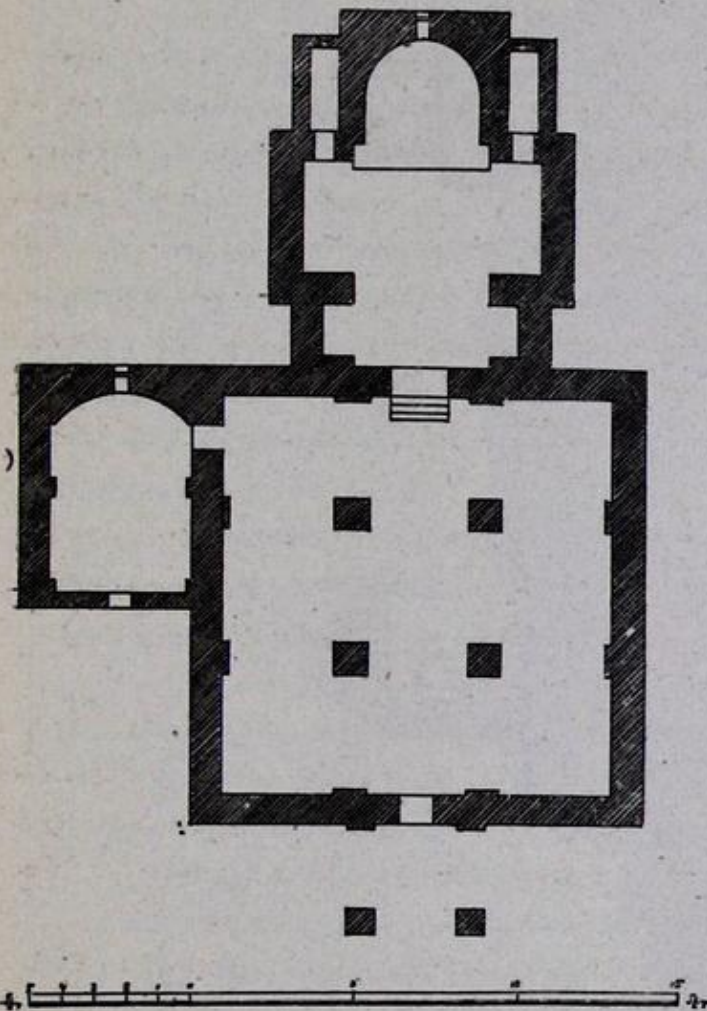
գնում էին անապատի ցորենի արտերը հնձելու, ստանալով միայն ճաշ:

3) Գարու զուբարա.—Գիւղի բոլոր կանայք մի օր գնում էին անապատի գարու արտերը քաղելու:

4) Կաթի տուրք.—Գիւղի բոլոր կովերի մի օրուայ կաթը տալիս էին վանքին:

5) Պսակի տուրք.—Իւրաքանչիւր անապատ իւր թեմի պսակուող երիտասարդներին պսակի հրաման տալիս պահանջում է 1—3 մաճիտ:

6) Կողոպուտ.—Չափահաս ննջեցեալների ընտանիքներից պահանջում էին ոչ միայն ննջեցեալի հանդերձները, այլ և մի ձի, ոչխար և կամ դրամ:

Լիմ անապատ

Այս տուրքերը մինչև այժմ էլ շարունակւում են, սակայն ժողովուրդը նոյն ջերմեռանդութեամբ և ամենայն պատրաստականութեամբ չի կատարում, ինչ որ առաջ:

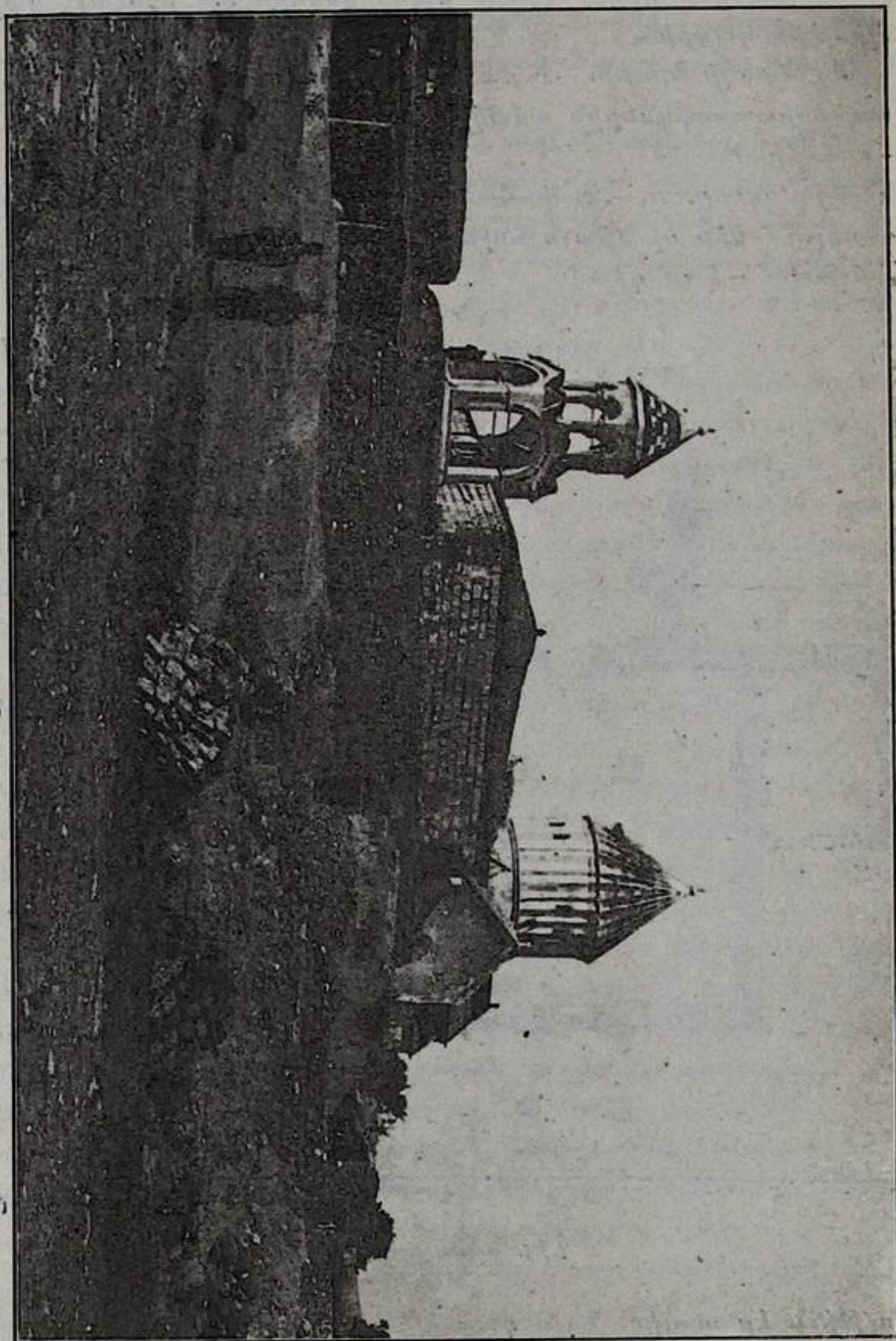
Հնումը երբ միաբաններից մինը գալիս էր գիւղ, հրաւիրելովանքի աշխատանքի, մի տեսակ ոգևորութիւն, ուրախ տրամադրութիւն էր յառաջ գալիս. ամբողջ գիւղը մէկից ոտի էր կանգնում և երգելով, կատակներ անելով գնում էր աշխատելու: Վանքն էլ իւր կողմից հանդիսա-

ւորութիւն էր տալիս. նոյն դաշտի մէջ, ուր նրանք աշխատում էին, մորթում էին մի եզ կամ մի քանի ոչխար, և առատ, ճոխ ճաշ տալիս խոտերի վրայ նստած մշակներին:

Վանքի նկարագրով թիւնը.— Վանքը բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից կամ դարպասից և մի զանգակատնից։ Տաճարը կոչւում է ս. Գէորգ, որովհետեւ վերջինիս մասունքից ամփոփուած է սրբա հիւսիսային պատի մօտ, ուր մի փոքրիկ խաչկալ է կապուած։

ՏՊԱՌՈՒ ՈՒՄ

Տաճարը շինուած է սպիտակագոյն տաշած քարից։ Պատերը պարզ են, միապաղաղ, գմբէթը ցածր և կոնաձև կաթուղիկէով։

Թմբուկի վրայ ձգւում են կլոր և քառանկիւնի կիսասիւններ, որոնց մէջ բացւում են ութ փոքրիկ պատուհան:

Եկեղեցին ունի երկու տաճարատուն և երկու խորշ՝ արեւմտեան կողմում, որ յառաջացել են արեւմտեան պատին կից և նրանից մօտ 2 մետր հեռու՝ մէկ ու կէս մետրաչափ յառաջացած որմնասիւնների և սրանց վրայ բոլորող ոտմանական կամարների շնորհով: Միւս կամարները, որոնց վրայ յանկում է գմբէթը՝ պայտած և են:

Կողակը բոլորած և, պայտած կամարով, և ունի մի փոքրիկ լուսամուտ: Մի հին խաչկալ ս. Աստուածածնի պատկերով գեղազարդում է սեղանը:

Եկեղեցին ունի չորս պատուհան և մի դուռն՝ արեւմտեան կողմում, որ բացւում է դարպասի մէջ:

Դուռը երեք համակենտրոն կամարներով զարդարուած է և մի լայն, բարձրաքանդակ երիզով պատած:

Դարպասը տաճարից միջ է և նրանից մի մետրաչափ ցածր, այնպէս որ եկեղեցին մտնելիս երեք աստիճանի սանդուխտով պիտի բարձրանալ:

Դարպասը քառանկիւնի է, ունի չորս ամբողջական, քառանկիւնի սիւններ և ութ նոյնպիսի որմնասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են պայտած կամարներ, իրենց միջև կրելով կիսաբոլոր ձեղուններ:

Դարպասի արեւելեան պատին կից, տաճարի դռան երկու կողմում կապուած են խաչկալներ ս. Ստեփաննոսի և ս. Կարապետի անուններին նուիրուած, իսկ դռան վերև կախուած է ս. Երրորդութեան պատկերը: Մի այդպիսի պատկեր ևս կախուած է դարպասի արեւմտեան դռան վերև: Թէ սիւնները և թէ պատերը զարդարուած են իւղաներկ հին և նոր պատկերներով. դարպասը բաւական լուսաւոր է, որովհետև ունի 9 փոքրիկ պատուհան:

Այս դարպասի հիւսիսային կողմում բացւում է մի դուռ մի փոքրիկ մատրան մէջ, որ յայտնի է ս. Միոն անունով:

Դարպասի արեւմտեան կողմում երկու ամբողջական և երկու կիսասիւնների վրայ բարձրանում է մի սիւնազարդ զանգակատուն, որի մէջ կայ նաև մի փոքրիկ սեղան Հրեշտակապետաց անունով. ուր միայն Համբարձման տօնին պատարագ է մատուցւում: Այս զանգակատունը փոքրիկ գաւթի է փոխուած, կողքերից աւելացնելով մի մի սիւն՝ թաղակապ ձեղունով:

Հիմ անապատի կալուածները.—Վարելահող՝ 208 չափ.

Արօտատեղի, ուր կարող են 500 ոչխար արածել.

Խոտատեղի—ուր կարելի է 1000 խրձից աւելի խոտ հնձել:

Մի փոքրիկ անտառ.

Մի այգի.

Զորս ջրաղաց.

Վան քաղաքում 21 խանութ, թիֆլիսում Զարուխեանի նուիրած խանութների $\frac{1}{3}$ -ը, Պոլսում մի խանութ, Ռոստոստոյում մի խանութ:

150 ոչխար, 100 գլուխ տաւար, 3 ձի:

Բացի սրանից օգտւում է նաև ս. Սահակի վանքի հողերից, որ կապալով է տալիս տարեկան 16 չափ ցորենով:

Տասպանագրեր

Խոփշկի գերեզմանոցում, կապտագոյն մի քարի վրայ.

Զվարդան Փիլիսոփայն յ2թ ի Քս. թվ. ՊՀԹ (=1430).

—
Մի սևագոյն մեծ քարի վրայ.

Ես թումայ հէրպետս*) կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Ած ինձ և ծնողաց իմոց, որք երկրպագէք յիշեցէք ՚ի Քս. ԶԺԲ. (=1463).

—
Բեղլու ներսէս վարդապետի ահագին գերեզմանաքարի վրայ,
Ածազաւր սբ խաչս կառուցեալ է ի բարեխաւս առ Ած հոգոյ... Ներս... վրդ հոգոյ... պրտ... որ ժ. ամի... և Ներսէսա է թվկին գնացի Տաթևի յանապատն դ. ժամ կացլ... և եկի... ատից աստ... և... Դ. ին տես ամաց... և այս Ե. ամ... որք երկրպագէք տուք զողորմին:

—
Մի այլ խաչքարի ա. երեսին.

Կնգնցի զխաչս բրխաւս առ Ած հոգոյ իմոյ ես մղւր Ստփնս բանի սպսւր. ի Լիմայ անապատս ընդ հովանեաւ սբ Գէորդայ զաւրվրին ի թվ. ՌՀԸ (=1629) որք երկրպագէք յիշեցէք զիս և զմիաբան անապատիս ի Քս.

բ. երեսին

Ով քառանիշ գէն յաղթութեան

Ներկեալ արեամբ տէրունական,

Յորում հանգչի ի քեզ բնական,

Պատճառ եղեր մեր փրկութեան,

Ի յանեծիցն հինն աղամեան,

*) Վանահայր:

Յորժամ ծագիս փայլանման,
 Լնուս լուսով գերկիր լրման,
 Փառօք կնգնիս ի Գողգոթայն,
 Երկրպագիս յազգէ մարդկան,
 Պայծառ ծագիս լոյս քո փայլման,
 Յոգիս մեղօք մեռեալ բնական.
 Ստփնսիս թշուառական,
 Հոգվ թախծեալ և անպիտան,
 Որ սպսւր եմ յայս մենաստան,
 Լիմ կոչեցեալ անապատեան,
 Կ. անձինք ճգնողական
 Փառաբանդաց ածութեան,
 Յետ Ներսէսի հօր սրբազան,
 Որ մեզ յանձնեաց զայս միաբան,
 Ինքն հանգեալ ի գերեզման
 Մեզ սուգ եթող անանցական
 Ի թվին ՌՀԴ (=1725) ընդ նմին եղև վախճան,
 Եւ մեք մնացաք ի տատանման
 Ի ներհակացն բնական
 Զոր և հայցեմք երկրպագուացդ
 Խաչիս Տն իւր յանդիման
 Սիրով խնդրել մեզ թողութիւն
 Քսէ միշտ յաւիտեան.
 Թվին ՌՀԸ (=1729) գրեցաւ:

Թկ. ՌՀ. (=1721). Ած ողորմի ասացէք Ներսէս վարդապետին. Տր Աւտսին, Տր Պտրսին, Տր Սարգս. Տր. Յփնէս, Տր. Մելքսթ Տր. Դաւթ. Տր Նրսէս սբականց. Գրգր, Վրդն, Մրդր, Խսրով, Ոսկն, Վրդն, Մրկս, Սօղմօն, Ծերուն, Գրգր Անդրս, Զգր, Ազատ, Գրգր... Խչտուր, Գրգր. Աւէտ. Ներսէս, Պարսմ, Սէնքըմ, Կրկս, Խչիկ, Սրգս. Մրգր, Աւէտ. Վրդն, Կրպտ, Գասպր, Թումէն, Նհպտ, Զգր, Բարսղ, Միքէլ, Կրկս, Մրգր, Վրդն, Աւդալ, Խչտր, այս են առջնդն. յիշեցէք անապատիս ամ. ՌՀ Թվէն մինչև ՌՀԵ թվին. Դ.

ամ Ներսէս վրդապտն կցւ վախճնցւ և անտի մինչև ցայժն
ես Ստեփնս վրդապտ սպսւրեմ անապատիս. և թ. աթուլ (?)
վրկցութե և այժմ կամք Հ. եղբայր հաստատ. ով որ
վխճնի գայցէք ողորմի տայցէք:

Կանգնեցաւ խաչս բարեխաւս առ Ած վասն հոգոյ Ա-
ռաքել վարդապետին ՌՃԲ. (=1653). որք հանդիպիք յի-
շեցէք ի Քս. և Ած ողորմի ասացէք. ամէն:

Կնգնցաւ սբ Խաչս բարխօ առ Ած բղջցի Դաւիթ վրդ-
ապտին և ամ աշխատողաց. յիշեցէք ի Քս. թվ ՌՃԻԲ
(=1673):

Կանգնեցի սբ Խաչս գերահրաշ բրեխօս առ Ած Կրկոս
վարդապտին, յիշեցէք ի Քս և Ած ողորմի ասացէք. ամ-
մէն. Թվ. ՌՃԻԴ (=1675).

Կանգնեցօ սբ Խաչս գերահրաշ բարեխաւս առ Ած
Նղիայ վրդապտին. յիշեցէք առ Ած. ողորմի ասացէք. ամ-
մէն. Թվ. ՌՃԼԳ (=1684):

Ով լուսազարդ նշան Փրկչին
Յորժամ երևիս ի անեղին,
Հուսաւորեա լուսով քոյին
Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին.
Որ է նվիրակ Աշթարխանու
Թփս ՌՄ (=1751).

Զտր Աբրահամս յիշեցէք ի Քս. Թվ ՌՄԺԳ (=1764).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն Ստեփաննոս ծայրագոյն
վարդապետին. Թվ. ՌՄԺԵ (=1766).

Սբ Խաչս բրխս է առ Ած վսն Մոկացի Տր Յոնին. որ
է մեծ եղբայր Յփս վրդապտին. Թվ. ՌՄԺԶ (=1767).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն վրկութեան հոգւոյ
Մարտիրոս վարդապետին Մոկացւոյ Թվ. ՌՄԺԷ (=1768).

Կնգնցւ սբ Խաչս վսն փրկութեան հոգոյն Մոկացի Յովաննէս փլոսփայ աստուածաբան վարդապետին որ զբաղում մեծամեծ եկեղեցիս կնգնեաց նաև սբ անապատիս դարպասն շինեաց թվ. ՌՄԺԹ (=1770) ձեռամբ քոթայեցի Սիօն վարդապետին կառուցաւ:

Կնգնեցաւ սբ Խաչս վասն փրկութեան Տիարալէքրցի Պետրոս վրդպտին ձեռամբ Քօթայեցի Սիօն վրդպետին. թվ. ՌՄԺԸ (=1769).

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Քօթայեցի Սիօն վարդապետին և իւր ծնողացն. թվ ՌՄԻ (=1771).

Կանգնեցաւ սբ Խաչս բարեխօս առ Ած Տր Կիրակոսին և իւր ծնողաց. թվ. ՌՄԻԵ (=1776).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն փրկութեան հոգոյն Պետրոս վարդապետին և իւր ծնողացն թվ. ՌՄԼ (=1781):

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած փրկութեան հոգոյն Պետրոս վարդապետին թվ. ՌՄԼ (=1781).

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն Տր Աւետիսին և իւր եղբար Ստփան վարդապետին. թվն ՌՄԼ (=1781).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն Աւետիս վարդապետի հոգոյն. թվ. ՌՄԼԲ (=1783).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն շուշէցի Ղազար վարդապետին ուր ծնողաց թվ ՌՄԾ (=1801).

Ով լուսազարդ նշան փրկչական
Յորժամ երեվիս ի ահեղին,
Բարեխօսեա առ Միածին,
Լուսաւորեա լուսով քոին
'ի Տէր հանգուցեալ Անանիա եպիսկոպոսին.
Թվ. ՌՄԿԹ-ին (1820).

Ով լուսազարդ նշան Փրկչին
 Յորժամ երեվիս ի անեղին
 Լուսաւորեա լուսով քոյին
 Առաջնորդ Յարութիւն արքայիսկոպոսին.
 Թվ. ՌՄՀԵ (=1826).

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն փրկութեան հոգոյ
 Հնդկաց Բաբելացւոց նուիրակ Սիմէոն բազմարդիւն
 վարդապետին. Թվ. ՌՄՀԸ (1829).

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վան փրկութեան հոգւոյ
 ըսպարկերացի Մարտիրոս վարդապետին որ փոխեցաւ
 առ Ած. Թվկն ՌՄՀԶ (1837).

Խաչս բարեխօս է առ Ած Վարդան եպիսկոպոսին և
 իւր ծնողաց Թվ. ՌՄՂ (1841).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն հանգուցեալ բերկրեցի
 ծերունի Յակոբ վարդապետին, որ աստ եղեալ կայ ի
 շիրմիս. 1851.

Կանգնեցաւ սբ Խչս բարեխօս առ Ած վան փրկութեան
 հոգոյ Պօլսեցի Ստեփաննոս վարդապետին և իւր
 ծնողացն որ էր լուսարար սրբոյս անապատիս. Թվ. ՌՅԵ
 (=1856).

Սիմէոն վարդապետ Թվ ՌՅԻ (=1871).

Յամի Տոն 1877.

Սբ ածամուխ և զէն կենսակիր
 Ով անեղակիրդ սբ Խաչ Փրկչակիր
 Զօրավիգ յաղթող հոգոյս թշուառի,
 Դու հարդիսացիր յահեղ ատենի.
 Վանցի Աւետիք հէգիս վարդապետի,
 Որ թաղեալ դնիմ ի յայսմ տապանի:

Սբ Խաչս անբարբառ բարեխօս է առ Ած վասն փրկութեան
 հոգոյն Լժա սբ անապատի առաջնորդ երանա-

շնորհ Յակոբ ծայրագոյն բարունապետին և դասատու հռետորին Թօփուզեան. ՌՅԻԶ (=1877) ծնունդ յամի Տոն 1800. մեռանի 1877.

Աստ հանգչին ոսկերք սբ հօրն Մեսրոբայ քաջ վարդապետին հայրենօք յԱկնայ. վարուքն ամբիժ յուսով հաստատուն սակս գործոց վանուց եղև ծովամոյն 1907.

Յիշեալ զիս Տէր ողորմութբ քով Խչար հրպտ Մուկացի կանգնեցի սբ Խաչս բարեխօս առ Ած վսն փրկութեան հոգոյ և ծնողաց իմոց Տր Յովանսին. որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քս:

ՓՈՒԹԿՈՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔ.

Տեղադրութիւն.—Այս հռչակաւոր վանքը գտնուում է Արտաս լեռնաշղթայի եղերով լեռան արևելահայեաց լանջին: Սրա հարաւում ձգւում են Ծմէն, իսկ հիւսիսում Մերիկ ճիւղերը, որոնք պաշտպանում են վանքը խիստ քամիներից: Հիւսիսային կողմի ձորակում խոխոջում է մի առուակ, որից ջուր է բերուած վանքը: Ամառն այստեղ սքանչելի է, մինչդեռ ձմեռը սոսկալի: Սաստիկ բուքը շատ յաճախ փչում է սաստկութեամբ, ձիւնով պատում ձոր ու ճանապարհ: Եւ որովհետև Մոքսից դէպի Ռշտունիք տանող ճանապարհը անցնում է այս եղերով լեռան վերայով, ուստի շատ անգամ ճանապարհորդներն ենթարկւում են բուքի ու փոթորկի, խեղդում, սառչում: Այս արհաւիրքի առաջն առնելու համար շինուած է այս անշուք վանքը, ուր ճանապարհորդը երբեմն նոյն իսկ մի քանի շաբաթ ապաստան է գտնում, սպասելով լաւ եղանակի:

Պատմական տեսութիւն.—Փութկու ս. Գէորգի վանքը ամենայն հստակապէս փոխարինել է այն մեհեանին, որի նմանը Հայոց Վերջին Տիգրանը շինել է իւր եղբայր Մաժան քրմապետի գերեզմանի վրայ, «որպէսզի զոհերից բոլոր անցորդները վայելեն և հիւրերն ընդունուեն գիշերն անցկացնելու» *):

Այսպիսի իջևան մեհեան, վերջում վանքը, անհրաժեշտօրէն պիտի հիմնուէին Հայաստանի լեռնոտ մասերում, ուր չափազանց խոր ձիւնը և սաստիկ փոթորիկները մեծ վտանգի էին ենթար-

*) Մ. Խորենացի. Բ. 42. Թարգմ. Խ. Ստեփանէի.

կում ճանապարհորդների կեանքը: Արդէն այս վանքի աքաղաղի հետ կապուած սնտիապաշտութիւնները ցոյց են տալիս նրա խոր, հեթանոսական ժամանակի ծագումը:

Այս վանքի մասին գտանք միայն հետեւեալ յիշատակութիւնը, որ 1418 թուին այստեղ կարապետ արեղան գրել է մի մատոց, վանքի Ստեփաննոս առաջնորդի ժամանակ, Սարգարէ քահանայի խնդրով*):

Վանքի այժմեան ս. Գէորգի մատուռը և սրա գաւիթը կառուցել է Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսը 1887 թուին, ինչպէս երևում է արձանագրութիւնից:

Վանքի նկարագրութիւնը. — Փութկու ս. Գէորգի վանքը բաղկացած է մի անսիւն, հասարակ տաճարից և սրա առջևի գաւթից: Տաճարի հարաւային կողմը առանձին մուտքով կայ մի փոքրիկ մատուռ, ուր ամփոփուած են ս. Գէորգի ծնօտն ու աջը մի գերեզմանի մէջ, որի քարը հիւսիսից հարաւ է ուղղուած: Մատուռի առջև կայ մի փոքրիկ գաւիթ:

Տաճարի շուրջը կան բաւականաչափ սենեակներ և գոմեր, ուր ապաւինում են հարիւրաւոր մարդիկ իրենց գրաստներով:

Փութկու ս. Գէորգ վանքը ունի միայն 16 չափ վարելահող, 150 ոչխար, 10 կով, 2 ջորի, և 2 եզ, սակայն ոչ միայն բոլոր ճանապարհորդներին ձրիաբար ուտեստ է մատակարարում, այլ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեան տարեկան 260 լիւրայ տուրք է վճարում, և այս՝ շնորհիւ այն մեծ հռչակին, որ Փութկու սուրբ Գէորգը ունի ոչ միայն ամբողջ Վասպուրականում, այլև Անատոլիայում, Պօլսում, Եգիպտոսում, Պարսկաստանում և Ռուսաստանում: Աղթամարի կաթողիկոսարանը աճուրդով յանձնում է վանքը մինին, տարեկան 250—300 լիւրայով, վերջինս՝ որ փութկապան է կոչւում, պարտաւորուելով նաև ձրիաբար կերակրելու այստեղ ապաստանող ճանապարհորդներին և նրանց գրաստներին, ժողովարարներ է ցրւում ամեն կողմ, ս. Գէորգի անունով նուէրներ հաւաքելու:

Յաճախ ժողովարարութիւն անելու իրաւունքը որոշ տեղերի վերաբերմամբ աճուրդով ծախում է փութկապանը՝ լիազօրութիւն տալով շահագործելու ս. Գէորգի անունը ինչքան կամենան: Փութկապանը և ժողովարարութեան արտօնութիւն դնողները սովորաբար աշխարհական մարդիկ են լինում:

Վանքի մէջ պահւում է մի աքաղաղ, որ եղանակի ազդարար է համարւում: Բուքից բռնուած ճանապարհորդներն սպասում են այս վանքում մինչև որ մի գիշեր, առաւօտ լուսուն՝ աքաղաղը

*) Փիղալամեան Նոտարք Հայոց եր. 54.

կանչում է, ազդարարելով որ այդ օրը բուք չի լինելու, և ճանապարհորդները հաւատալով ճանապարհ են ընկնում*)։

Արձանագրութիւն.— Մատուռի գաւթի դռան կամարակալ քարի վրայ քանդակուած է մի աքաղաղ, և ներքեւ արձանագրուած։

Կերտեցան շինուածք սոյն մենաստանի,

Կից նմին մատուռն հանգստեան տեղի

Սրբոյն Գէորգայ քաջ զօրավարին,

Յար ազգիս Հայոց բարեխօս յերկին.

Ի ձեռն խաչատուր կաթողիկոսի,

Եւ ածարեալ վեհ հայրապետի,

Ծախիւք և արդեամբք Արծրունեան մեծի,

Տանն Աղթամարայ յաւէտ պանծալի.

Յամի Տոն 1887 յուլիս 16.

ՄՈԿԱՅ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ.

Տեղադրութիւն.— Մոկաց Ամենափրկիչ վանքը գտնւում է Մոքս աւանից դէպի արևելք, Առնշոյ ձորում, Ատիճանց գիւղից $1\frac{1}{2}$ ժամաչափ բարձր, մի լեռան լանջին. բաղկացած է երկու միմեանց կից եկեղեցիներից, որոնք կոչւում են ս. Աստուածածին և ս. Կարապետ։

Այս երկու եկեղեցիներն էլ շինուած են սրբատաշ քարերից, թաղակապ են, անգմբէթ։ Ս. Աստուածածնի եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային պատերին կից բոլորում են հնգական կամարներ, որոնցից հիւսիսայինի միջինի առջև փայտէ մի փոքրիկ խաչկալ է շինուած, ուր շարունակ կանթեղ է վառւում։ Աւանդութեան ասելով այստեղ ամփոփուած է Գասպար մոգի մարմինը։

Պատմական տեսութիւն.— Ամենափրկիչ վանքի մասին Վարդան աշխարհագիրը գրում է. «Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ՝ ուր կան բազում վանորայք, նախ Ամենափրկիչն, ուր կայ գերեզման թագաւորին մոգուց Գասպարայ։» **)

Յայսմաւուրքում և վանքի կոնդակում մանրամասն պատմւում է որ Գասպար մոգը Քրիստոսի գլխի մագերը բերել է այստեղ և երբ հրաշքով սրանք թռել ամփոփուել են մի վէմքարի

*) Տես մանրամասնութիւնները Հաւատքի բաժնում։

**) Հմմատ. Ինճիճ. Ստոր, 136.

մէջ, այդտեղ եկեղեցի է շինել, ինքն էլ վախճանուել է և նրա մէջ թաղուել ¹⁾։

Նոյն կոնդակի մէջ պատմւում է մի ուրիշ աւանդութիւն էլ, թէ ինչպէս այս վանքի վանահայր Տէր Յովհաննէսը հրաշքով երեք օր կերակրում է Լանկթամուրի զօրքերը և իբր հատուցում ազատում 70,000 հայ գերիներ՝ ներփակելով նրանց այս Ամենափրկիչ եկեղեցում ²⁾։

Արծաւնագրովթիւն.—Մոկաց Ամենափրկիչ վանքի ս. Աստուածածնի եկեղեցու պատի վրայ.

Շինեցաւ սբ եկղցս Թվ. Հայոց ի ՌԺԹ. յուջնդթե սբ ուխտիս Ներսէս եպսկպսին. Տր Սրգսին Տր Խէրպտին հաջ. Կրպտին, ուսթայ Յուսփին. Ած զկամս ի...

Նոյն վանքի ս. Կարապետ եկեղեցու լուսամուտի վրայ.

Ի Հայկազեան մեծ թվականին և ի քսան և երեք յորելեանին եղև մոյ այլ ընմին (?) եղև շինումն այս տաճարին ձեռամբ մերոյ հայրապետին Դաւիթ և Յովհաննէս վարդապետին և որդի Խլղաթին. ՌՃԾԳ(=1704) Յիշեցէք ի Քս Ստեփանոս եպիսկպս և զմղտսի Ստեփանոս և զմղտսի Կոլամիրին և զԴրլոշնց Կարապետին և զմղտսի Նահապետին և զԴաւիթ և տէր Աւետիսին և Կրկանց Աւետիսին, Գրիգորին Թվ. ՌՃԾԳ (=1704)

1) Մանրամասնութիւնը տես Հաւատքի բաժնում։

2) Մանրամասնութիւնները տես Հաւատքի բաժնում։